

Η Αδελφότης Εργατών Τυπογράφων «η Πρόοδος» και η απόπειρα ίδρυσης νέου Πρακτορείου διακίνησης εντύπων (1898)

ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΥΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ Ο 19ος αιώνας κλείνει με την προσπάθεια της συνδικαλιστικής τους οργάνωσης να ιδρύσει ένα δεύτερο πρακτορείο διακίνησης του τύπου και να πάρει μερίδιο του προϊόντος που παράγει. Στο κείμενο που ακολουθεί γίνεται προσπάθεια να κατανοηθεί αυτή η απόπειρα, οι οργανωτικές προπαρασκευές και οι ρεαλιστικές συνθήκες υλοποίησής της. Ειδομένη μέσα από το πρίσμα των μονοπωλιακών πρακτικών που εφαρμόζε το Κεντρικό Πρακτορείο, το οποίο είχε αναπτύξει, κατά την 25ετή λειτουργία του, ένα τεράστιο για τα δεδομένα της εποχής δίκτυο διακίνησης. Επιπλέον, χρηματοδοτούσε την έκδοση νέων εντύπων και συγχρωτιζόταν με ευκολία τόσο με την πολιτική όσο και με την εκτελεστική εξουσία καθιστώντας την είσοδο νέων σχημάτων σχεδόν απροσπέλαστη.

Η Αδελφότης Εργατών Τυπογράφων «η Πρόοδος»

Η Αδελφότης Εργατών Τυπογράφων «η Πρόοδος» (Α.Ε.Τ.) συστάθηκε μετά τη συνέλευση που πραγματοποιήθηκε σε αίθουσα του Δημαρχείου της Αθήνας στις 15 Σεπτεμβρίου 1896. Η Α.Ε.Τ. έρχεται στο προσκήνιο σε μια περίοδο, που ο κόσμος των τυπογραφείων της πρωτεύουσας ήταν κατακερματισμένος. Βρίσκονταν σε λειτουργία τρεις ακόμη συσσωματώσεις. Η πιο παλιά από αυτές, η *Μετοχική Εταιρεία των Εργατών τυπογράφων «Γουτεμβέργιος»*, ιδρύθηκε το 1868 και συγκροτούσε ένα διαταξικό σωματείο με μετόχους εργοδότες και εργαζόμενους.¹ Μια δεύτερη ήταν ο *Εργατικός Σύνδεσμος Τυπογράφων (Ε.Σ.Τ.)*, που ιδρύθηκε το 1882 και αποτελούσε έναν αμιγώς εργατικό συνα-

σπισμό.² Τρίτος φορέας εκπροσώπησης ήταν ο *Ευεργετικός εν Αθήναις Σύλλογος των Βιβλιοδετών*, που είχε ιδρυθεί το 1891.³

Ο κανονισμός λειτουργίας της Α.Ε.Τ.⁴ ήταν δομημένος σε 11 κεφάλαια και 44 άρθρα. Σύμφωνα με αυτόν, σκοπός του σωματείου ήταν η καλλιέργεια και ανάπτυξη της ιδέας του συνασπισμού, καθώς και η ενίσχυση των μελών σε περίπτωση ασθένειας.⁵ Η διαδικασία αρωγής ήταν η εξής: ο ασθενής ειδοποιούσε εγγράφως τον ταμία του σωματείου, ο οποίος εξέδιδε ανακοίνωση προς τον θεράποντα ιατρό και τα έξοδα εξέτασης και νοσηλείας βάραιναν το σωματείο. Η ενίσχυση μπορούσε να δοθεί έως τρεις μήνες, ενώ για κάθε μέρα νοσηλείας ο ασθενής δικαιούταν ως αποζημίωση το ποσό της μίας δραχμής.

Δεκά μέλη στην Α.Ε.Τ. γίνονταν μόνο οι εν ενεργεία στοιχειοθέτες και πιεστές, οι οποίοι ασκούσαν το επάγγελμα για τουλάχιστον τέσσερα χρόνια. Το Διοικητικό Συμβούλιο του σωματείου απαρτιζόταν από δέκα μέλη, ένα εκ των οποίων εκτελούσε και χρέη βιβλιοφύλακα.⁶ Ο κανονισμός προέβλεπε ως υποχρεωτική την προσφορά βιβλίων από τα μέλη για τη λειτουργία της βιβλιοθήκης και ιδιαίτερα σημαντικά τα καθήκοντα για τον βιβλιοφύλακα:

Ο έχων καθήκοντα βιβλιοφύλακος σύμβουλος φροντίζει περί του πλουτισμού της βιβλιοθήκης, κρατεί αυτήν εν τάξει, παρέχει βιβλία προς ανάγνωσιν εις παν μέλος το οποίον θα ζητήσει τούτο εγγράφως και δι' ωρισμένην προθεσμίαν και υποβάλλει έκθεσιν της καταστάσεως της βιβλιοθήκης εν τη ετησία γενική συνελύσει.

Κατά τη διάρκεια του έτους πραγματοποιούνταν δύο γενικές συνελεύσεις, έκαστη στο τέλος κάθε εξαμήνου. Υπήρχε, ωστόσο, η πρόβλεψη να πραγματοποιούνται έκτακτες γενικές συνελεύσεις αν οι περιστάσεις το απαιτούσαν ή αν το προεδρείο λάμβανε ανάλογη απόφαση.⁷ Για το αποθεματικό της Α.Ε.Τ., ο ταμίας της ήταν υποχρεωμένος να το καταθέτει σε μία αθηναϊκή τράπεζα. Τέλος, το σωματείο όριζε την πρώτη Κυριακή του Σεπτεμβρίου ως ημέρα εορτασμού της ίδρυσής του.

Η Α.Ε.Τ. ακολουθεί πιστά το μοτίβο που χαρακτηρίζει τα σωματεία εκείνα που δημιουργούνται στη βάση του κοινού επαγγέλματος και κατακλύζουν την Αθήνα στα τέλη του 19ου αιώνα.⁸

α) *αλληλοβοηθητικά*. Ενίσχυαν οικονομικά τα μέλη τους σε μια περίοδο που το καθεστώς της κοινωνικής ασφάλισης ήταν ανύπαρκτο.

β) *Ιεραρχημένα*. Κυριαρχία όσων ήταν ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, η οποία εξασφαλιζόταν με διάφορα μέσα: διαφορετικές συνδρομές άρα και διαφορετικές παροχές, ανάληψη αξιωμάτων εντός του σωματείου εφόσον οι υποψήφιοι κατέθεταν ένα ποσό υπέρ του αλληλοβοηθητικού ταμείου αποκλείοντας έτσι τους ασθενέστερους οικονομικά μετόχους.

γ) *Προαγωγή του επαγγέλματος*. Προστασία των συμφερόντων των επαγγελματιών, αντιπροσώπευση έναντι των δημόσιων αρχών, φορολογικές ελαφρύνεις, κ.ά.

δ) *Μόρφωση και ψυχαγωγία*. Ίδρυση σχολής για τη φοίτηση των μελών, παράδοση μαθημάτων, χορήγηση υποτροφιών, ίδρυση λέσχης, αναγνωστηρίου, βιβλιοθήκης, έκδοση περιοδικού, διοργάνωση ετήσιων εορτών, χορών και εκδρομών, κ.ά.

ε) *Ρύθμιση συνθηκών απασχόλησης*. Ύψος αμοιβών και μισθός, καθορισμός αργιών, χορήγηση πιστοποιητικών εργασίας στους μισθωτούς, κ.ά.⁹

Ως πρώτος πρόεδρος ορίστηκε ο Κωνσταντίνος Στ. Κολιάτσος με γραμματέα τον Δ.Κ. Μπελιό. Ο Κ. Κολιάτσος, ως νομικός, προετοίμασε πολύ γρήγορα τον κανονισμό λειτουργίας της Α.Ε.Τ., ο οποίος εγκρίθηκε και δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* την 9η Οκτωβρίου του ίδιου έτους. Η επιλογή του Κ. Κολιάτσου ως προέδρου φαίνεται πως εκπορεύεται από την επιλογή των τυπογράφων να προσδώσουν κύρος στη νεοσύστατη Αδελφότητα. Ο πρόεδρος, αν και σε νεαρή ηλικία, ήταν νομικός με εξαιρετικές σπουδές στη Γερμανία, βουλευτής και δημοτικός σύμβουλος στο δήμο Αθηναίων. Ήταν, συνάμα, ο πρωτότοκος γιος του φημισμένου βουλευτή Στυλιανού Κολιάτσου. Στο πρόσωπό του οι τυπογράφοι έβλεπαν εκείνον που θα τους εξόπλιζε με τις απαραίτητες νομικές γνώσεις και ταυτόχρονα, αξιοποιώντας την πολιτική του ιδιότητα, θα μπορούσαν να έχουν μεγαλύτερη διαπραγματευτική ισχύ επιτυγχάνοντας μέρος όσων διεκδικούσαν.

Ωστόσο το επιβαρυνμένο κοινοβουλευτικό πρόγραμμα του Κ. Κολιάτσου, οι υποχρεώσεις στο δήμο Αθηναίων καθώς και η εύθραυστη υγεία του (απεβίωσε έναν χρόνο αργότερα, τον Οκτώβριο του 1897, σε ηλικία 40 ετών¹⁰) δεν επέ-

Πηγή: Σωτηρίου Γεώργιος Α., Ματλής Λέων Σ., Λεονταρίτης Διον. Π.,
Φοιτητικάί σελίδαι του 1901. Πλήρης περιγραφή της κατά των μεταφράσεων
του Ιερού Ευαγγελίου εξεγέρσεως των φοιτητών και του λαού μετά
των προκαλεσάντων αυτήν αιτίων, Αθήνα 1902

Πηγή: Οδός Ελλήνων, Το πάνθεον των ηρώων του ναυτικού αγώνα του 1821

τρέψαν την ενεργή συμμετοχή του στην Α.Ε.Τ. Μέσα στο επόμενο εξάμηνο και χωρίς να γνωρίζουμε ακριβώς πότε, αλλά σίγουρα πριν την 25η Μαρτίου 1897,¹¹ τη θέση του προέδρου κατέλαβε ο Δημήτριος Χρόνης Παπαδόπουλος.

Ο Δ. Χρ. Παπαδόπουλος, τελειόφοιτος της Νομικής Σχολής, ανιψιός του σχολάρχου Ύδρας, αναλαμβάνει το 1890 την προεδρεία του «εν Αθήναις Πατριωτικού Συνδέσμου των Ύδραίων».¹²

Συνήλθον χθες εν τη αιθούση της Φιλαρμονικής εταιρίας οι παρεπιδημούντες εν Πειραιεί και εν Αθήναις Ύδραίοι και κατήρτισαν σύλλογον Ύδραίων, προωρισμένον να εργασθή υπέρ των συμφερόντων αυτών και της ιδιαιτέρας πατρίδος των. Προβόντες εις αρχιαιρεσίας εξέλεξαν πρόεδρον τον κ. Δ.Χ. Παπαδόπουλον, τελειόφοιτον της νομικής...

Θέση την οποία κατέχει για περισσότερο από μια δεκαετία. Δεν γνωρίζουμε πως εμπλέκεται με τον κόσμο των τυπογραφείων. Ωστόσο η μόρφωσή του αποτελεί το διαβατήριο εκείνο που του επιτρέπει να αναρριχηθεί στην προεδρία της Α.Ε.Τ. αλλά και του Συνδέσμου των Συντεχνιών.¹³ Μολοντί η ενασχόληση με τα τυπογραφικά δρώμενα φαίνεται πως είναι περιστασιακή δεν αποτελεί τροχοπέδη και αιτία εκδίωξης ούτε από την Α.Ε.Τ. ούτε και από τον Σύνδεσμο των Συντεχνιών. Ακόμη και όταν οι αντίπαλοί του τον κατηγορούν ευθαρσώς πως «τυγχάνων άνευ επαγγέλματος» επεδίωκε «δημοτικές και δημοσίας θέσεις», εκείνος διατηρεί το προνόμιο να συνδιαλέγεται με την πολιτική εξουσία.¹⁴

Δεν υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις πως η ίδρυση της Α.Ε.Τ. ερχόταν να καλύψει κάποιο κενό στη συνδικαλιστική εκπροσώπηση των τυπογράφων. Μολοντί επιβίωσε μέχρι και τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα, δεν έχει να παρουσιάσει αξιοσημείωτη δράση και περιορίστηκε σε εορτασμούς και άλλες πανηγυρικές εκδηλώσεις που έλαβαν χώρα στην πρωτεύουσα.¹⁵ Ως μοναδική διεκδικητική—συντεχνιακού χαρακτήρα— έκφραση της Α.Ε.Τ. μπορεί να θεωρηθεί η κήρυξη απεργίας τον Οκτώβριο του 1898, με αντικείμενο την από κοινού πώληση με το «Κεντρικό Πρακτορείο» του 50% των εφημερίδων. Η συγκεκριμένη απεργιακή κινητοποίηση θα μας απασχολήσει αναλυτικά στη συνέχεια.

Το «Κεντρικό Πρακτορείο Εφημερίδων 'Σπύρος Τσαγγάρης'»

Την περίοδο τουλάχιστον έως τα μέσα της δεκαετίας του 1870, οπότε και ιδρύθηκε το «Κεντρικό Πρακτορείο Εφημερίδων», η διακίνηση των εφημερίδων γινόταν σχεδόν αποκλειστικά με το σύστημα των συνδρομών και ελάχιστα μόνο φύλλα πωλούνταν στις κεντρικές οδούς, συνήθως γύρω από τις πλατείες Ομόνοιας και Συντάγματος. Η μεγάλη διασπορά των δυνάμει συνδρομητών/αναγνωστών –σε συνδυασμό με την απουσία εμπορικών δικτύων διακίνησης– κατέστησε το σύστημα της συνδρομής ως τον επικρατέστερο τρόπο διάθεσης.¹⁶ Επιπλέον, όλα τα έντυπα που κυκλοφορούσαν είχαν να αντιμετωπίσουν και μια σειρά άλλων αντιξοοτήτων, όπως:

- α) Η έκταση της χώρας ήταν μικρή, το ίδιο και ο πληθυσμός της πρωτεύουσας,
- β) το οδικό αλλά και σιδηροδρομικό δίκτυο περιορισμένο,
- γ) το αναγνωστικό κοινό αριθμητικά μικρό και πολύ συγκεκριμένο, και
- δ) ο παλαιωμένος τεχνολογικός εξοπλισμός των τυπογραφείων, που καθίστουσε την καθημερινή έκδοση και την αύξηση της παραγωγής ως δυσεπίλυτες εξισώσεις.¹⁷

Ο Σπύρος Τσαγγάρης (ή Τσαγκάρης, 1852-1931) γεννήθηκε στη Ζάτουνα της Γορτυνίας το 1852 και έφθασε στην Αθήνα σε πολύ νεαρή ηλικία. Αναχώρησε από την ιδιαίτερη πατρίδα του ύστερα από πρόσκληση του αδελφού του Γεώργιου, ο οποίος ήταν ήδη στην πρωτεύουσα και απασχολούνταν μαζί με άλλους συμπατριώτες τους ως εφημεριδοπώλης. Την πώληση είχαν αναλάβει ανήλικοι, που εργάζονταν ως υποδηματοκαθαριστές και οφκομιστές¹⁸ και είχαν στρατολογηθεί από τους διευθυντές των εφημερίδων, όπως ο Βιθυνός, ο Γονίδης, ο Φιλήμων, ο Σιβιτανίδης κ.ά.

Με τον ερχομό του στην Αθήνα ο Σπ. Τσαγγάρης θα ακολουθήσει τα βήματα του αδερφού του και με δυο-τρεις ακόμη συμπατριώτες τους θα αναλάβει την πώληση των εφημερίδων και σε περιοχές πέραν του τριγώνου που σχημάτιζαν οι πλατείες Ομόνοιας, Συντάγματος και Μοναστηρακίου. Σε μια πρωτεύουσα, που σε πληθυσμό δεν ξεπερνούσε τους 70.000 κατοίκους, ο Τσαγγάρης θα προσεγγίσει και τους χώρους μαζικότερης συνάθροισης, όπως ήταν τα

καφενεία, τα ζαχαροπλαστεία και τα κουρεία. Οι ιδιοκτήτες αυτών των μικρών επιχειρήσεων άρχισαν να αγοράζουν κάποια από τα φύλλα των εφημερίδων για τους πελάτες τους και σποραδικά στην αρχή, αλλά πιο συστηματικά στη συνέχεια, απέκτησε πρόσβαση σε ένα ευρύτερο κοινό.

Κάθε πρωί έπαιρναν από τα διάφορα γραφεία τα φύλλα των εφημερίδων. Ατμοκίνητοι, πτερωτοί, αεικίνητοι εξήπλωναν εις όλην την πόλην των Αθηνών και τον Πειραιά τα νέα της ημέρας. Το μεσημέρι καθένας με το κινητό ταμείο του —την τσέπην του— εμαζεύετο εις τον Κήπον του Κλαυθμώνος έξω του Υπουργείου των Οικονομικών, εκάθηντο σταυροπόδι και εμετρούσαν τας εισπράξεις. Επλήρωναν την αξίαν των εφημερίδων και μοιράζοντο τα κέρδη! Ένα λεπτό από κάθε φύλλο!¹⁹

Προϊόντος του χρόνου ο Τσαγγάρης, αξιοποιώντας την υπομονετικότητα αλλά και την εντιμότητά του, θα κερδίσει τη συμπάθεια των εκδοτών, που θα του παραδίδουν όλο και περισσότερα φύλλα προς πώληση. Παράλληλα θα εγγραφεί στη σχολή Απόρων Παίδων (νυχτερινό Γυμνάσιο) του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός (1872) παρακολουθώντας τα απαραίτητα, για το επόμενο βήμα, μαθήματα.²⁰

Η καθημερινή επαφή με τα τυπογραφεία των εφημερίδων και τους διευθυντές τους καθώς και η τριβή στους δρόμους της πόλης ως εφημεριδοπώλης επέτρεψαν στον Τσαγγάρη αφενός να αντιληφθεί πώς λειτουργούσε το σύστημα διακίνησης των εντύπων και αφετέρου να διαπιστώσει τις αδυναμίες που εμφάνιζε η μη οργανωμένη διανομή. Το ερέθισμα δόθηκε όταν από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτες καθημερινές εφημερίδες: *Εφημερίς* (1873), *Στοά*, *Νεολόγος* (1874), *Ωρα* (1875). Η μακροημέρευσή τους θα στηριζόταν σε ένα καλύτερο σύστημα διανομής, που θα εξασφάλιζε την απρόσκοπτη κυκλοφορία τους. Άρχισε λοιπόν, διστακτικά στο ξεκίνημα, να λειτουργεί ως «εργολάβος» στη διανομή, δηλαδή να παραλαμβάνει για λογαριασμό του έναν ικανοποιητικό αριθμό φύλλων και μοιράζοντάς τα στα άλλα παιδιά, είτε συντοπίτες του είτε σε παιδιά που προέρχονταν από τη σχολή των Απόρων Παίδων.

Το πρακτορείον τούτο δύναται να θεωρηθή ως τέκνον της ημετέρας Σχολής,

διότι συνέστη υπό παιδών αποφοίτων αυτής, οίτινες πτωχοί όντες εφημεριδοπώλαι τω 1875 διωργάνωσαν τα της πωλήσεως των εφημερίδων βαθμηδόν και κατ' ολίγον εις εργασίαν απασχολούσαν σήμεραν καθ' άπασαν την Ελλάδα τετρακόσια περίπου πρόσωπα, παρέσχον δε και παρέχουσι σημαντικάς εκδουλεύσεις εις τον ελληνικόν τύπον, όστις την μεγάλην αυτού ανάπτυξιν κατά τα τελευταία έτη κυρίως χρεωστέι εις αυτό.²¹

Όλοι μαζί διακινούσαν τις εφημερίδες και εκείνος εισπράττοντας ένα ποσοστό από την πώληση φρόντιζε για τις βασικές ανάγκες των παιδιών (τροφή, στέγη, ένδυση, υπόδηση κ.ά.).

Το πρωτότυπον αυτό πρακτορείον ήτο γνωστόν με το όνομα «Τσαρδί», δεν ήτο δε παρά ένα δωμάτιον πλησίον του Βαρβακείου, το οποίον την μεν νύκτα εχρησίμευεν ως κοιτών των εφημεριδοπωλών, την ημέραν δε ως γραφείον της επιχείρησεως.²²

Με εφόδια την ευφυία και την εργατικότητά του ο Σπ. Τσαγγάρης συνέλαβε την ιδέα της οργανωμένης διακίνησης των εφημερίδων, αρχικά μόνο στην πρωτεύουσα. Έτσι, το 1875, δημιούργησε το πρώτο στην Ελλάδα Πρακτορείο Διανομής Εφημερίδων με την επωνυμία «Σπύρος Τσαγγάρης». Παρόμοια, ωστόσο, «τσαρδιά» είχαν στήσει ακόμη πέντε Γορτύνιοι εφημεριδοπώλες: οι Χρ. Παντούλιας, Π. Παρασκευόπουλος, Δ. Παπαδημητρίου, Π.Χ. Πανουριάς και Κων. Δημητρακούλης. Καθένας τους λειτουργούσε από ένα μικρό πρακτορείο και είχε παιδιά στις υπηρεσίες του. Οι εφημεριδοπώλες δεν ήταν έμμισθοι υπάλληλοι αλλά κέρδιζαν το ημερομίσθιό τους με ποσοστά επί των πωλήσεων, γεγονός που αφενός ενίσχυε το κίνητρο των πωλήσεων και αφετέρου απέφερε ένα μέσο ημερομίσθιο 4-6,50 δρχ., ποσό ιδιαίτερα ικανοποιητικό για την εποχή.²³ Αξίζει να σημειωθεί εδώ πως η πώληση εφημερίδων στους δρόμους από τους ανήλικους εφημεριδοπώλες πέρα από κοπιαστική πολλές φορές εγκυμονούσε διάφορους κινδύνους:

Χθες προσελθόντες εις το γραφείον μας δύο εκ των τόσοσ δραστηρίων και ακαμάτων εφημεριδοπωλών μας, οι κ. Παν. Αθανασόπουλος και Γεωργόπουλος

μας παραπονέθησαν ότι έχουσι λαμβάνειν εκ πωλήσεως φύλλων ο μιν δραχ. 4,25 ο δε δρ. 4, παρά τινών κυρίων, οίτινες ασπλάχνως τα κατακρατούσι. Τα καημένα τα παιδιά τα οποία ξελαρυγγιάζονται διά να βγάλουν εν λεπτόν εις το φύλλον, είναι άδικον να ζημιούνται ούτω και παρακαλούμεν τους κυρίους, οίτινες κατακρατούσι τα λεπτά των να τα πληρώνωσι όσο τάχιον.²⁴

Δύο χρόνια αργότερα, το 1877, ο Σπύρος Τσαγγάρης πρότεινε τη συγχώνευση αυτών των μικρών και ανοργάνωτων πρακτορείων σε ένα μεγαλύτερο σχήμα. Η πρότασή του έγινε αποδεκτή και στέφθηκε από επιτυχία. Οι έξι «μικροπράκτορες» ενώθηκαν και σχημάτισαν το «Κεντρικό Πρακτορείο Εφημερίδων ‘Σπύρος Τσαγγάρης’». ²⁵ Η βάση του νεοσύστατου πρακτορείου ήταν η πολιτικοσατιρική εφημερίδα *Παληάνθρωπος* του Ι. Βερβέρη. ²⁶ Στη συνέχεια το πρακτορείο –αποτέλεσμα της οικονομικής ανθοφορίας του– απέκτησε γραφεία στην οδό Πραξιτέλους, έχοντας στο δίκτυό του και πενήντα παιδιά ως τακτικούς εφημεριδοπώλες. ²⁷

Η ίδρυση του Κεντρικού Πρακτορείου θα αυξήσει σημαντικά την κυκλοφορία των εφημερίδων και θα προσφέρει τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του τύπου στον ελλαδικό χώρο. Με βελτιωμένο το σύστημα διανομής και την αύξηση του πληθυσμού της Αθήνας θα προκύψει ο ζωτικός χώρος για την εμφάνιση νέων εντύπων. Ο Τσαγγάρης πολύ γρήγορα αντιλαμβάνεται πως η ανάπτυξη της επιχείρησής του ήταν συνάρτηση της εμφάνισης νέων εφημερίδων αλλά και της επέκτασης του Πρακτορείου με την ίδρυση υποπρακτορείων τόσο στην επαρχία όσο και εκτός των ορίων της ελλαδικής επικράτειας. Εγχείρημα, ωστόσο, με αυξημένο βαθμό δυσκολίας, ειδικά στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου η λογοκρισία ήταν ιδιαίτερα πιεστική.

Το 1880 ο Σπ. Τσαγγάρης πρότεινε στον Βλάση Γαβριηλίδη ²⁸ να του χρηματοδοτήσει την έκδοση μιας εφημερίδας. Ο Γαβριηλίδης θα πειστεί από την έμπνευση του Τσαγγάρη και με 500 δραχμές ως αρχικό κεφάλαιο που το εξασφάλισε ο τελευταίος θα προχωρήσει στην έκδοση της πολιτικοσατιρικής εφημερίδας *Μη Χάνεσαι*. Μέσα σε μια τριετία, και συγκεκριμένα το 1883, η εφημερίδα θα εξελιχθεί στην ιστορική ημερήσια εφημερίδα *Αχρόπολις*.

Ο Τσαγγάρης είχε ψύχωσιν με τον Γαβριηλίδην και ήθελε με κάθε τρόπον να

τον βοηθήσει να βγάλει εφημερίδα. Επειδή δε εκείνην την εποχήν ήτο μνηστευόμενος και ήθελε να κάμη εις την μνηστήν του 'φιγούρα' είχε βάλει όλα τα δυνατά του και όλες του τις οικονομίες και αγόρασε ένα χρυσό ωρολόι με μια χρυσή καδένα. Το ωρολόι λοιπόν αυτό, το ενεχυρίασε ο Τσαγγάρης, επήρε 500 δραχμές και τις έδωσε του Γαβριηλίδη να βγάλει το 'Μή Χάνεσαι', τον πρόδρομον της 'Ακροπόλεως'.²⁹

Η έκδοση της *Ακροπόλεως* ήταν το όχημα που απογείωσε το Κεντρικό Πρακτορείο. Την επόμενη χρονιά, το 1884, θα ανοίξει το πρώτο υποπρακτορείο στην Πάτρα και μέσα σε λιγότερο από τέσσερα χρόνια θα φθάσει τον εντυπωσιακό αριθμό των 28.³⁰

Τα γεγονότα της απεργίας του 1898

Στις 17 Ιουνίου 1898 ο πρόεδρος της Α.Ε.Τ. απέστειλε στα μέλη πρόσκληση για συμμετοχή στην ετήσια γενική συνέλευση, η οποία θα πραγματοποιούταν την Κυριακή 21 Ιουνίου, με αντικείμενα συζήτησης τόσο τη λογοδοσία της προηγούμενης χρονιάς, όσο και την ανάδειξη του νέου Διοικητικού Συμβουλίου.³¹ Πράγματι, μετά τη Γενική Συνέλευση, η οποία πραγματοποιήθηκε σε αίθουσα της «Εταιρείας ο 'Ελληνισμός'», και αφού εγκρίθηκε η λογοδοσία του παρελθόντος έτους, επανεκλέχθηκε ως πρόεδρος ο Δ. Παπαδόπουλος.³²

Μετά τις εκλογές του Ιουνίου η έτερη συνδικαλιστική οργάνωση των τυπογράφων, ο *Εργατικός Σύνδεσμος Τυπογράφων* (Ε.Σ.Τ.), απηύθυνε πρόταση-πρόσκληση προς την Α.Ε.Τ. για συνεργασία και εν τέλει για συγχώνευση των δύο φορέων με απώτερο στόχο την ισχυρότερη αντιπροσώπευση των μετόχων τους.

Τις διεργασίες ήρθε να ενισχύσει η πρόθεση του Ηλία Χρυσάιτη,³³ εργοστασιάρχη-καθρεπτοποιού στο επάγγελμα, να ιδρύσει νέο πρακτορείο διακίνησης των εφημερίδων. Ο Η. Χρυσάιτης, ο οποίος ήταν υποψήφιος δημοτικός σύμβουλος στον Δήμο Αθηναίων στις δημοτικές εκλογές του 1895 (αλλά και αργότερα το 1899) ζήτησε τη στήριξη των τυπογράφων στο εγχείρημα αυτό.

Η αντίδραση της Α.Ε.Τ. υπήρξε άμεση. Συγκάλεσε έκτακτη Γενική Συνέ-

λευση για την 9η Αυγούστου 1898 σε αίθουσα του Δημαρχείου της πόλης και προσκάλεσε τόσο τους μετόχους του Ε.Σ.Τ. όσο και εκείνους που δεν ήταν ενταγμένοι σε κάποια συλλογικότητα.

Με μαζικότητα οι τυπογράφοι ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση και η αίθουσα του Δημαρχείου γέμισε από νωρίς ασφυκτικά. Περισσότεροι από 200 τυπογράφοι, μέλη και των δύο οργανώσεων, παρακολούθησαν με ζωηρό ενδιαφέρον την τοποθέτηση του Η. Χρυσάιτη, ο οποίος ανακοίνωσε την πρόθεσή του για ίδρυση νέου πρακτορείου διακίνησης παντός εντύπου και αφού ζήτησε την αρωγή των μετόχων διαβεβαίωσε πως «καταβάλλει προς τον σκοπόν τούτον τα απαιτούμενα κεφάλαια». ³⁴ Το νέο πρακτορείο θα είχε εταιρική υπόσταση και μέρος των κερδών θα διανεμόταν μεταξύ των τυπογράφων. Αυτή η δομή του πρακτορείου, πλέον των υλικών κερδών, θα μπορούσε να επιφέρει και ελάττωση των ωρών εργασίας, ειδικά για τους εργαζόμενους των τυπογραφείων που απασχολούνταν στη νυχτερινή βάρδια.

Όπως ήταν αναμενόμενο η τοποθέτηση του Χρυσάιτη έτυχε γενικής επιδοκίμασias από τους συμμετέχοντες και αποφασίσθηκε η συγκρότηση μιας Επιτροπής, με έναν εκπρόσωπο από κάθε τυπογραφείο, όπου θα αξιολογούσε την πρόταση, θα μελετούσε τη βιωσιμότητά της και, σε περίπτωση θετικής εισήγησης, θα έθετε τις προϋποθέσεις λειτουργίας του νέου πρακτορείου.

Δεν είναι ξεκάθαρο πως προέκυψε αυτή η πρόταση καθώς και η χρονική συγκυρία υποβολής της. Οι εφημερίδες της εποχής αφήνουν υπόνοιες πως πίσω από τον Η. Χρυσάιτη βρισκόταν ο βουλευτής Αττικής και διευθυντής της εφημ. *Παλιγγενεσία* Κ. Αγγελόπουλος. Ο Κ. Αγγελόπουλος είχε καταδικαστεί πρόσφατα για άρθρα του και δεν βρήκε τη παραμικρή στήριξη από τους συναδέλφους του. Πιο συγκεκριμένα, το 1897, η αντιπαράθεσή του με την εφημ. *Νέαι Ημέραι* τον οδήγησε στις δικαστικές αίθουσες. Η αιτία ήταν ότι ο Αγγελόπουλος σχολίαζε σε αρθρογραφία του στην *Παλιγγενεσία* σχετικά με το αν θα έπρεπε να ενωθεί η Κρήτη με την Ελλάδα και αν θα ήταν σε θέση η χώρα να αντιπαρατεθεί πολεμικά με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο ρόλος του βασιλιά Γεωργίου Α' και του πρωθυπουργού Θ. Δηλιγιάννη βρισκόταν στον πυρήνα της κριτικής του Αγγελόπουλου, μολοντί ο ίδιος είχε εκλεγεί με το κόμμα του Δηλιγιάννη. Αν και το ποινικό δικαστήριο της Λαμίας τον καταδίκασε, εκείνος, πληρώνοντας την εγγύηση, δεν φυλακίστηκε. ³⁵ Προσωπικά κίνητρα, δηλαδή,

τον ώθησαν να προκαλέσει σημαντική αναστάτωση και να ανατρέψει το υπάρχον καθεστώς κυκλοφορίας των εφημερίδων.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον ισχυρισμό αυτό ο Κ. Αγγελόπουλος για την ευόδωση του στόχου του ζήτησε τη συνδρομή του Α. Σιμόπουλου, βουλευτή και τραπεζίτη, ο οποίος διατηρούσε άριστες σχέσεις με τον Η. Χρυσάιτη. Κατά τη γνώμη μας οι αιτιάσεις των εφημερίδων για εμπλοκή του Κ. Αγγελόπουλου φαίνεται να ευσταθούν. Δεν βλέπουμε ποια επιχειρηματική ευκαιρία εντόπισε ο Η. Χρυσάιτης, ένας πετυχημένος καθρεπτοποιός με ιδιόκτητο εργοστάσιο, ώστε να επενδύσει στη δημιουργία ενός δευτέρου πρακτορείου διακίνησης. Ένα αντικείμενο παντελώς άγνωστο σε εκείνον και πολύ περισσότερο όταν απέναντί του είχε το «Κεντρικό Πρακτορείο 'Σ. Τσαγγάρης'». Αν η πρόθεση του Χρυσάιτη ήταν επενδυτική το εύλογο θα ήταν να προσεγγίσει τις διευθύνσεις των εφημερίδων και να διαπραγματευθεί την πρακτόρευσή τους προσφέροντας ένα πιο ελκυστικό, οικονομικά, καθεστώς για εκείνες. Η επιλογή του να παρακάμψει τους ιδιοκτήτες του προϊόντος, που επιθυμούσε επιχειρηματικά να ασχοληθεί και να προστρέξει στους τυπογράφους, ήταν επιχειρηματικά χωρίς νόημα.

Δεν πρέπει, ωστόσο, να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να είναι ο Ε.Σ.Τ. εκείνος που προσέγγισε τον Η. Χρυσάιτη. Επτά χρόνια νωρίτερα ο Ε.Σ.Τ. είχε προσπαθήσει να δημιουργήσει ένα δεύτερο πρακτορείο διακίνησης, που παρόλες τις απεργιακές κινητοποιήσεις δεν είχε στεφθεί με επιτυχία.

Η μαζική προσέλευση των τυπογράφων στη πρόσκληση της Α.Ε.Τ., η πρόθεση για συγχώνευση των δύο συνδικαλιστικών φορέων και η σύσταση επιτροπής για τον σχεδιασμό του οδικού χάρτη προς την ίδρυση νέου πρακτορείου διήγειραν τα αντανακλαστικά των εφημερίδων. Η πρώτη αντίδραση καταγράφηκε από την εφημ. *Εμπρός* και τον διευθυντή της Δ. Καλαποθάκη. Σε πρωτοσέλιδο άρθρο του με τίτλο «Υποκινούμενη απεργία», την επομένη της συνέλευσης, κάνει λόγο για εκβιαστικές πρακτικές από την πλευρά των τυπογράφων και επιχειρεί να φωτίσει την πλάνη πως το Κεντρικό Πρακτορείο «κερδίζει εκατομμύρια».³⁶

Η εφημ. *Θόρυβος* από την άλλη πλευρά αναγνωρίζοντας πόσο δύσκολη ήταν η εργασία των τυπογράφων και πόσο επιβαρυντική για την υγεία τους πρότεινε την καθιέρωση όχι μόνο της κυριακάτικης αργίας αλλά «και διά πάσαν μεγάλην εορτήν». Κλείνοντας, ωστόσο, τους συμβουλεύει να αφήσουν τις απειλές και τις

συνελεύσεις και να χρησιμοποιήσουν την «μεγάλην δύναμιν εν τη κοινωνία» που κατέχει η συντεχνία τους για να θέσουν «τας βάσεις ειρηνικής και αξιοπρεπούς διά το σωματείον των συνεννοήσεως, εντός των ορίων του ορθού και της τάξεως». ³⁷

Η συνδικαλιστική εμπειρία που εισφέρουν τα μέλη του Ε.Σ.Τ. επιτρέπουν τη συντήρηση των σεναρίων που κυκλοφορούν στα δημοσιογραφικά γραφεία των εφημερίδων για επικείμενη καθολική απεργία των τυπογράφων. Για τρεις ολόκληρες ημέρες υποδαυλίζουν αυτά τα σενάρια και μόνο την 12η Αυγούστου θα διανείμουν την ακόλουθη γραπτή διάψευση, προσπαθώντας να κερδίσουν χρόνο ώστε να προετοιμάσουν κατάλληλα τις επόμενες κινήσεις τους:

Παρεξηθήντος του σκοπού της Συνελεύσεων των Τυπογράφων, δηλούμεν, προς φωτισμόν των μη θελόντων να εννοήσωσι τον σκοπόν ημών, ότι ουδέ σκέψις καν εγένετο περί απεργίας. Ερωτηθείς δε ο κ. Χρυσάιτης παρά της συσταθείσης επιτροπής εδήλωσε κατηγορηματικώς ότι ουδείς λόγος υπάρχει απεργίας. ³⁸

Την Κυριακή 23 Αυγούστου 1898 οι εκλογές στην Α.Ε.Τ. επαναλήφθηκαν. Με κοινή απόφαση των διοικητικών συμβουλίου της Α.Ε.Τ. και του Ε.Σ.Τ. μέσω της εκλογικής διαδικασίας θα ενοποιούνταν οι δύο σύλλογοι σε ένα και μόνο σωματείο. Οι εκλογές είχαν προγραμματισθεί να ξεκινήσουν την 11η πρωινή στα γραφεία του «Αθηναϊκού Συλλόγου» στη Νέα Αγορά. Στις εκλογές δύο υποψήφιοι διεκδίκησαν την προεδρία του σωματείου: ο εν ενεργεία πρόεδρος Δημήτριος Παπαδόπουλος και ο βουλευτής Αττικής Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος. ³⁹ Ο Κ. Αγγελόπουλος ως διευθυντής στην *Παλιγγενεσία*, εφημερίδα που είχε ιδρύσει ο πατέρας του Ι. Αγγελόπουλος, απολάμβανε το δικαίωμα να θέσει υποψηφιότητα σύμφωνα με τον κανονισμό της Α.Ε.Τ. Ο Κ. Αγγελόπουλος μολοντί επιθυμούσε να ηγηθεί στο εγχείρημα της ίδρυσης νέου πρακτορείου είχε υποσχεθεί, ανεξαρτήτου εκλογικού αποτελέσματος, τη στήριξη της εφημερίδας του.

Στις εκλογές ψήφισαν 186 μέλη και εξέλεξαν τον Δ. Παπαδόπουλο με 147 ψήφους πρόεδρο της Α.Ε.Τ. Το 10μελές Διοικητικό Συμβούλιο, όπως άλλωστε προέβλεπε και ο κανονισμός, περιελάμβανε, εκτός του προέδρου, μέλη και από τους δύο συλλόγους: Α. Βοσκουδάκη (αντιπρόεδρο), Π. Μανδρά (ταμία), Ορ.

Θοιβιδόπουλο (γραμματέα), Στ. Σύρμος, Μ. Γαβαλά, Κ. Αργουζάκη, Δ. Ιασημίδη, Β. Ηλιάδη και Ι. Γραικό (σύμβουλοι).⁴⁰

Την Κυριακή 4 Οκτωβρίου περισσότεροι από 200 τυπογράφοι⁴¹ συγκεντρώθηκαν σε αίθουσα του Δημαρχείου με αντικείμενο συζήτησης το πόρισμα της Επιτροπής, που είχε αναλάβει να αξιολογήσει την πρόταση που είχε υποβάλλει ο διευθυντής του νεοσύστατου πρακτορείου πώλησης εφημερίδων Ηλίας Χρυσάτης. Το «Νέο Πρακτορείο» ζητούσε από τους τυπογράφους να ασκήσουν πίεση στις διευθύνσεις των εφημερίδων, προκειμένου να του παραχωρήσουν τη διακίνηση του 50% των φύλλων τους και σε αντάλλαγμα παραχωρούσε στην Α.Ε.Τ. το 30% των κερδών. Στη συνεδρίαση η Επιτροπή υποστήριξε την άποψη πως υπήρχε χώρος στη διακίνηση των εντύπων για ένα ακόμη πρακτορείο και πως η επιτυχία αυτού του εγχειρήματος ήταν εξασφαλισμένη. Εξαιτίας του ανταγωνισμού, που θα προέκυπτε μεταξύ των δύο πρακτορείων, θα αυξάνονταν οι πωλήσεις των εφημερίδων και αυτό θα συνέβαλε αποφασιστικά στη περαιτέρω διάδοση του Τύπου. Παράλληλα, η αυξημένη κυκλοφορία των εφημερίδων θα δημιουργούσε ανάγκες για πρόσθετες θέσεις τυπογράφων τόσο στα τυπογραφεία των εφημερίδων όσο και στα υπόλοιπα, μιας και το «Νέο Πρακτορείο» δεσμευόταν πως θα εξέδιδε μυθιστορήματα και άλλα έντυπα. Αποτελούσε, συνεπώς, αυτονόητη η υποστήριξη του νεοσύστατου πρακτορείου και όλοι οι τυπογράφοι έπρεπε να πιέσουν για να ευδοκιμήσει το νέο εγχείρημα. Θερμοί υποστηρικτές αυτής της θέσης ήταν οι νυχτερινοί τυπογράφοι των εφημερίδων, οι οποίοι και αποτελούσαν τον πνεύμονα της κινητοποίησης.⁴²

Το πόρισμα της Επιτροπής αναφορικά με την πρόταση του «Νέου Πρακτορείου» στον πρόεδρο της Α.Ε.Τ., καθώς και η θετική εισήγηση της τελευταίας είχαν γίνει ήδη γνωστές στις διευθύνσεις των εφημερίδων από τις προηγούμενες μέρες. Η Ακρόπολις, επιχειρώντας να νουθετήσει από τη μια τους τυπογράφους και από την άλλη να προλάβει δυσάρεστες εξελίξεις, υποστήριξε πως το κέρδος που αποκόμιζε το «Κεντρικό Πρακτορείο» δεν υπερέβαινε τις 100 δρχ. ημερησίως. Σε περίπτωση συμφωνίας το «Νέο Πρακτορείο» θα αποκόμιζε ως κέρδος το ποσό των 50 δρχ. και επομένως το 30% του ποσού αυτού, που διεκδικούσαν οι τυπογράφοι, θα ήταν λιγότερο από 17 δραχμές ή 4 λεπτά για το καθένα από τα τετρακόσια μέλη της Α.Ε.Τ. Με άλλα λόγια το

συνολικό μηνιαίο κέρδος για τον κάθε τυπογράφο θα ήταν 1,20 δρχ. Η εφημερίδα αντιπρότεινε πως αν η κινητοποίηση «επρόκειτο περί ενίσχυσης του Ταμείου της Ενώσεως των τυπογράφων διά να λαμβάνουν επικουρίας οι ασθενούντες, οι ατυχούντες, οι προσωρινώς στερούμενοι εργασίας» θα μπορούσε να μεσολαβήσει στις άλλες εφημερίδες για ενίσχυση του ταμείου της Α.Ε.Τ. Επιπλέον, είχε εξασφαλίσει την υπόσχεση από τον Σ. Τσαγγάρη, διευθυντή του «Κεντρικού Πρακτορείου» για επικουρική ενίσχυση των τυπογράφων.

Διαφορετική πληροφόρηση, ωστόσο, φαίνεται πως διέθετε η Α.Ε.Τ. Σύμφωνα με την έκθεση του Πρακτορείου προς την Επιτροπή της Δ' Έκθεσης των Ολυμπίων του 1888 που έφερε στο φως η Ε. Σταυροπούλου,⁴³ για τον μήνα Ιούλιο του 1888 τα 26 πρακτορευόμενα έντυπα (εφημερίδες και περιοδικά) πούλησαν 288.920 φύλλα σε Αθήνα και Πειραιά και 202.450 στην επαρχία. Το Πρακτορείο αγόραζε από τον εκδότη τα έντυπα με ποσοστό έκπτωσης της τάξης του 35% της τιμής. Από το κέρδος αυτό το 30% το έπαιρναν οι εφημεριδοπώλες και το 5% κάλυπτε τις πάγιες ανάγκες του Πρακτορείου. Για τα έντυπα που η τιμή πώλησης ήταν τα δέκα λεπτά το πρακτορείο κέρδιζε 0,5 λεπτά. Στα υπόλοιπα έντυπα με τιμή πώλησης τα πέντε λεπτά είχε περιορισμένο κέρδος ενός λεπτού ανά επτά φύλλα. Για τα μηνιαία έξοδα του Πρακτορείου, στα οποία συμπεριλαμβάνονταν οι μισθοί των υπαλλήλων και τα ενοίκια του κεντρικού και των επαρχιακών κτηρίων, η ίδια έκθεση μας πληροφορεί πως ανέρχονταν στις 2.500 δρ. μηνιαίως.

Στη συνεδρίαση κατατέθηκαν δύο προτάσεις για να πιεστούν οι εφημερίδες να ενδώσουν στο αίτημα των τυπογράφων. Η μία αφορούσε την κήρυξη απεργίας στην οποία θα συμμετείχαν μόνο οι τυπογράφοι που απασχολούνταν στα τυπογραφεία των εφημερίδων και η δεύτερη στην κήρυξη γενικής απεργίας. Η διαφωνία, ωστόσο, ορισμένων αρχιεργατών τυπογράφων διαίρεσε τους συμμετέχοντες και αρκετοί αποχώρησαν. Παρέμειναν 120 από αυτούς και οι οποίοι υπέγραψαν το πρωτόκολλο της απεργίας.⁴⁴ Από τη συνεδρίαση προέκυψε, τέλος, και μια τριμελής επιτροπή η οποία θα ήταν επιφορτισμένη με τη διεκπεραίωση των διαπραγματεύσεων.

Οι *Καιροί*, με τη σειρά τους, ενεργοποιήθηκαν τάχιστα και στηλίτευσαν τη πρόθεση των τυπογράφων να προχωρήσουν σε απεργία. Με κύριο άρθρο τους, υπό το τίτλο «ρωμαίικον», υπενθύμισε στους τυπογράφους πως αυτή ήταν η

δεύτερη φορά, που εκβιαστικά προσπαθούσαν να συστήσουν πρακτορείο διακίνησης, αλλά όπως την πρώτη φορά, έτσι και τώρα, θα είχαν το ίδιο ανεπιτυχές αποτέλεσμα⁴⁵ αναμενόμενο, ασφαλώς, μιας και οι τυπογράφοι, ουσιαστικά εκβίαζαν τις εφημερίδες. Κι αυτό δεν μπορούσε να θεωρηθεί μόνο ως παράλογο, αλλά πια ήταν και παράνομο, και έπρεπε η πολιτεία να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για την αντιμετώπιση παρόμοιων καταστάσεων και στο μέλλον.⁴⁶ Ο διευθυντής των *Καιρών* υποστήριξε ακόμη ότι οι απεργίες γίνονταν πρόξενοι ανυπολόγιστων ζημιών για τους εργάτες και ότι:

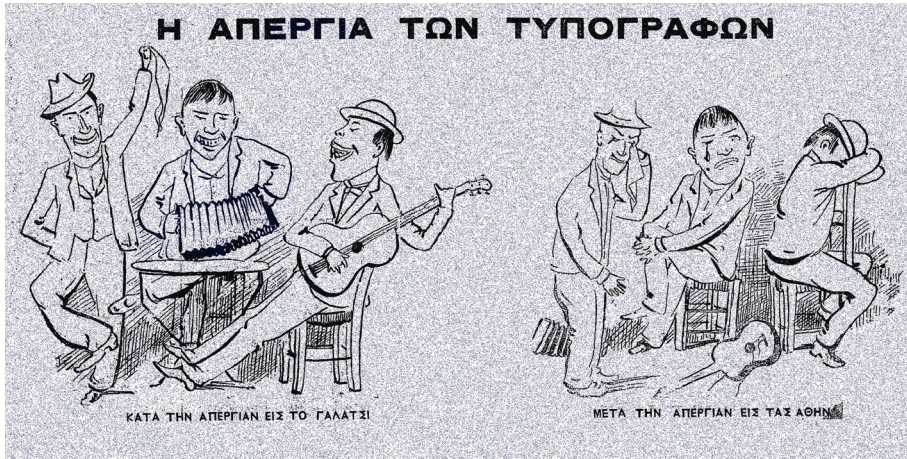
...ευτυχώς εν Ελλάδι δεν έχωσι λόγον υπάρξεως, εισαγόμενα δε υπό μιμήσεως ως τι ξένον και αλλότριον προς τα ημέτερα ήθη και το ημέτερον πνεύμα, ασφαλώς θα καταλήγωσιν εις ζημίας και διαπληκτισμούς, εις ατυχήματα και συμφοράς.

Η έκκληση των *Καιρών* για συνδρομή της αστυνομίας φαίνεται πως είχε αποτέλεσμα, μιας και τα τυπογραφεία των εφημερίδων καθώς και τα δημοσιογραφικά γραφεία φυλάσσονταν από το βράδυ της Κυριακής με αστυφύλακες και ευζώνους. Πολύτιμη βοήθεια για την προστασία των τυπογραφείων προσέφερε και ο Σ. Τσαγγάρης, ο οποίος όχι μόνο μεσολάβησε για την αποστολή αστυνομικών φρουρών αλλά ενίσχυσε τη φύλαξη και με δικούς του σωματοφύλακες.⁴⁷

Το *Εμπρός* της 5ης Οκτωβρίου προσπάθησε να υποβαθμίσει το γεγονός και πληροφορούσε το αναγνωστικό κοινό πως η συνεδρίαση της προηγούμενης ημέρας απέτυχε μιας και οι περισσότεροι τυπογράφοι δεν συμμερίζονταν την πρόταση του «Νέου Πρακτορείου». Αν και παραδεχόταν το δικαίωμα των τυπογράφων να επιδιώκουν τη βελτίωση της επαγγελματικής τους κατάστασης,⁴⁸ καλούσε τον υπουργό των Εσωτερικών καθώς και τον Εισαγγελέα για να αναλάβουν τις ευθύνες τους.

Το μέτωπο των εφημερίδων από την πρώτη στιγμή φαίνεται πως ήταν αρραγές. Σημαντική συμβολή και σ' αυτό είχε ο Σ. Τσαγγάρης, ο οποίος υποσχέθηκε στους διευθυντές των εφημερίδων πως σε περίπτωση που ξεσπούσε η απεργία «το πρακτορείο των εφημερίδων είχε ήδη λάβει όλα τα μέτρα του να εύρη εργάτας».⁴⁹

Τις βραδινές ώρες της Κυριακής, 4 Οκτωβρίου 1898, ο πρόεδρος της Α.Ε.Τ.

Πηγή: Σκριπ, 8.10.1898

μετέφερε στα μέλη, που εν τω μεταξύ είχαν επιστρέψει από το Γαλάτσι,⁵⁰ την υπόσχεση από τον διευθυντή του «Νέου Πρακτορείου», πως σε περίπτωση κήρυξης απεργίας εκείνος θα αναλάμβανε να πληρώσει τα ημερομίσθια των απεργών για όσο χρονικό διάστημα θα διαρκούσε η απεργία. Παράλληλα, το «Νέο Πρακτορείο» θα εξέδιδε άμεσα δύο εφημερίδες⁵¹ στις οποίες θα μπορούσαν, εκ περιτροπής, να απασχοληθούν οι απεργοί. Επίσης, ανακοίνωσε, πως ύστερα από ενέργειες του Η. Χρυσάιτη επιτεύχθηκε συμφωνία για τη διάθεση του 50% των φύλλων της *Παλιγγενεσίας* του Κ. Αγγελόπουλου στο «Νέο Πρακτορείο».

Οι υποσχέσεις του διευθυντή του «Νέου Πρακτορείου» συσπείρωσαν εκ νέου τους τυπογράφους και σε νέα συνεδρίαση, την Δευτέρα 5 Οκτωβρίου, αποφασίστηκε να αποστείλουν εγγράφως το αίτημά τους στις εφημερίδες παράλληλα, απειλούσαν, πως σε περίπτωση μη αποδοχής του θα προχωρούσαν σε γενική απεργία:

Κύριοι, κοινή συνεννόηση του Συμβουλίου και των κ.κ. αρχιεργατών των ενταύθα εκδιδόμενων εφημερίδων εις την προσεχώρησαν και άπαντες οι ιδιοκτήται και τυπογράφοι των ενταύθα εκδοτικών καταστημάτων απεφασίσθη, όπως ομοφώνως προστατευθή το ιδρυθέν Νέον Πρακτορείον πωλήσεως των εκδιδόμενων

εφημερίδων, συστηθή δε εις τους κ.κ. Δημοσιογράφους να δώσωσι τα ημίσι φύλλα των προς πώλησιν Προέβησαν δε εις την απόφασιν ταύτην οι τυπογράφοι έχοντες ακράδαντον την πεποιθήσιν ότι εξυπηρετούσι διά ταύτης το ηθικόν και το υλικόν συμφέρον των κ.κ. Δημοσιογράφων κατά πρώτον και κατόπιν το ίδιον εαυτών συμφέρον. Η ύπαρξις δε και δευτέρου Πρακτορείου εφημερίδων πλην άλλων ευκόλως κατανοουμένων ωφελημάτων θέλει τα μάλιστα συντελέσει διά του συναγωνισμού και της φιλοτίμου αμίλλης, όπως έτι μάλλον πραγματοποιηθώσι αι ευγενείς υπέρ του τύπου διαθέσεως...⁵²

Καταληκτική ημερομηνία αποδοχής ή μη του αιτήματος των τυπογράφων ορίστηκε το μεσημέρι της Τετάρτης, 7 Οκτωβρίου. Η μόνη εφημερίδα η οποία κράτησε διαφορετική στάση έναντι των απεργών ήταν η *Παλιγγενεσία*, η οποία όχι μόνο προσέλαβε ως λογικό το αίτημα αλλά εξαπέλυσε κατά μέτωπο επίθεση προς το υφιστάμενο πρακτορείο διακίνησης. Αξίζει να σημειωθεί πως η *Παλιγγενεσία* για την πρωτεύουσα διέθετε δικό της δίκτυο πωλήσεων και παρέδιδε φύλλα της στο «Κεντρικό Πρακτορείο» για διανομή μόνο στον Πειραιά και στην επαρχία.⁵³ Η εφημερίδα υποστήριξε πως το «Κεντρικό Πρακτορείο», «το απλούστερο πράγμα του κόσμου», κέρδιζε σε ετήσια βάση το ποσό των 80.000 δραχμών.⁵⁴ Ο συντάκτης του άρθρου θεωρούσε το «Κεντρικό Πρακτορείο» ως το δυνάστη του Τύπου, μιας και κατόρθωσε χρησιμοποιώντας τον κόπο δημοσιογράφων και τυπογράφων να γιγαντωθεί και να μετατραπεί σε μονοπώλιο. Η τεράστια δύναμη που είχε συγκεντρώσει, μέσα και από την έκδοση εφημερίδων και περιοδικών, είχε καταστήσει κάθε εφημερίδα «εις το έλεος του Πρακτορείου, το οποίον κατά το δοκούν, αν θέλη την πωλή αν δεν θέλη, την εξοντώνει».

Αλλά το Πρακτορείον συγκεντρώσαν χάρις εις την αβουλίαν και ηλιθίαν μικροψυχίαν των δημοσιογράφων πάσαν την κυκλοφορίαν των εντύπων ανέλαβεν, αποκλείσαν πάντα άλλον εκ της εργασίας ταύτης αυτό δι' ιδίων τυπογραφείων την εκτύπωσιν και πώλησιν παντός φυλλαδίου, μυθιστορημάτων, βιβλίων, ιστοριών, έχων εκ τούτων πολύ πλουσιώτερον άλλον πόρον, τον οποίον δεν δύναται τις να υπολογίση προχείρως. Αλλά εκτός τούτων προέβη και εις την απ' ευθείας ίδρυσιν εφημερίδων, δι' ων σιγά σιγά αθορύβως, αναισθητούντων των

δημοσιογράφων, θα καταστή ευκολώτατα, οψόποτε θελήση κύριος αποκλειστικός της ελλ. δημοσιογραφίας...⁵⁵

Εύκολα γίνεται αντιληπτό πως η πώληση από τους εφημεριδοπώλες, με ποσοστά επί του αριθμού των τευχών, ακολουθούσε τους ανταγωνιστικούς νόμους της αγοράς. «Η προνομιακή μεταχείριση και η προώθηση ή αγνόηση ενός περιοδικού από τα ‘παιδιά’, καθ’ υπόδειξιν του Πρακτορείου, δεν ήταν άγνωστη τακτική».⁵⁶

Η Παλιγγενεσία υπολόγιζε το κέρδος του «Κεντρικού Πρακτορείου» ως εξής: κυκλοφορούσαν 3 εφημερίδες ημερησίως που η τιμή του ήταν 10 λεπτά. Η κυκλοφορία αυτών ήταν περίπου 15.000 φύλλα⁵⁷ και η προμήθεια του πρακτορείου ανερχόταν σε 0,5 λεπτά για κάθε πωλούμενο φύλλο, ήτοι 75 δρχ. Επίσης, κυκλοφορούσαν 8 εφημερίδες με τιμή φύλλου τα 5 λεπτά και η προμήθεια του πρακτορείου ήταν 3 δρχ. για κάθε χιλιάδα. Η εφημερίδα υπολόγιζε πως η κυκλοφορία αυτών των 8 «πεντάλεπτων» εφημερίδων ήταν 25.000 φύλλα, ήτοι το κέρδος του πρακτορείου ανερχόταν σε 75 δρχ. ημερησίως. Τέλος, αν και οι εφημερίδες είχαν εξαιρεθεί από το ταχυδρομικό τέλος, το πρακτορείο χρέωνε «κατ’ ελάχιστον» το ποσό των 8 δραχμών, ήτοι απεχόμιζε ως κέρδος άλλες 88 δρχ. Συνολικά δηλαδή τα ελάχιστα κέρδη του πρακτορείου, ήταν κατά την Παλιγγενεσία, σε αντίθεση με τα όσα υποστήριζε η Ακρόπολις, το ποσό των 238 δρχ. την ημέρα.

Οι εφημερίδες εκτιμούσαν πως η ραγδαία αύξηση των πωλήσεων και κατά συνέπεια η σημαντική αύξηση των εσόδων, συνηγορούσαν στο να παραμείνει η διακίνηση στο άρμα του «Κεντρικού Πρακτορείου». Η οικονομική ευρωστία του πρακτορείου, κατά τους εκδότες, εξασφάλιζε την κερδοφορία σε όλους τους κρίκους της παραγωγικής αλυσίδας: δημοσιογράφους, τυπογράφους, πράκτορες και πωλητές εφημερίδων. Αξίζει να σημειωθεί, επίσης, ότι ο ιδιοκτήτης του «Κεντρικού Πρακτορείου», αξιοποιώντας το επιχειρηματικό του πνεύμα, χρηματοδοτούσε την έκδοση εφημερίδων, καθώς και την εισαγωγή δημοσιογραφικού χάρτου.⁵⁸

Η απόφαση των διευθυντών των αθηναϊκών εφημερίδων να μην απαντήσουν καν στο αίτημα των τυπογράφων οδήγησε αναπόφευκτα στην κήρυξη της απεργίας. Η Πέμπτη, 8 Οκτωβρίου, βρήκε τις περισσότερες από τις εφημερίδες

αφενός να κυκλοφορούν ως ημίφυλλα και αφετέρου να αναζητούν νέους εργαζόμενους για την κάλυψη των καθημερινών τους αναγκών.

Με πρωτοσέλιδο άρθρο του το *Εμπρός*, της 8ης Οκτωβρίου, αιτιολόγησε με επιχειρήματα τη στάση των εφημερίδων. Υποστήριξε πως αντέδρασαν μ' αυτό τον τρόπο διότι το αίτημα των τυπογράφων ήταν εκβιαστικό χωρίς να ρωτήσουν «εάν μας συμφέρη καν η πρότασίς των». Αν γινόταν δεκτή αυτή η πρόταση, το *Εμπρός* είχε δύο επιλογές: ή να τυπώνει τον διπλάσιο αριθμό φύλλων και από αυτά τα μισά να παραδίδει στο νεοσύστατο πρακτορείο ή να παραδίδει τα μισά από τα φύλλα που παρέδιδε στο «Κεντρικό Πρακτορείο». Καμιά, όμως, από τις δύο επιλογές δεν εξασφάλιζε την κερδοφορία που είχε ήδη. Τέλος, η εφημερίδα άφησε να εννοηθεί πως είχε υπογράψει με το «Κεντρικό Πρακτορείο» σύμβαση για την αποκλειστική διάθεση των φύλλων της.⁵⁹

Οι *Καιροί* της ίδια μέρας, αφού παραδέχθηκαν τα προβλήματα που είχε επιφέρει η απεργία στις εφημερίδες, κατήγγειλαν στο αναγνωστικό κοινό πως η απεργία ήταν το αποτέλεσμα της συναλλαγής των τυπογράφων με τον Η. Χρυσαίτη εξάλλου, τι άλλο εκτός από συναλλαγή ήταν η πληρωμή των απολεσθέντων, από την απεργία, ημερομισθίων από τον τελευταίο; Επίσης, ο συντάκτης του άρθρου προσπαθώντας να διεγείρει τα αντανακλαστικά των τυπογράφων, αφού τους αποκάλεσε «ανωτέρους των κοινών συναδέλφων τους», ισχυρίστηκε πως είχαν πέσει θύματα παραπλάνησης από το «Νέο Πρακτορείο», και πως αν ο αγώνας τους ήταν προς την κατεύθυνση της βελτίωσης των εργασιακών τους σχέσεων, οι εφημερίδες είχαν διάθεση να τους υποστηρίξουν.

Διότι αντί να ζητήσωσιν καλλιτέρευσιν της τύχης των —η οποία δε είνε πολύ καλή σας βεβαιώ— αντί τέλος πάντων να φερθώσιν ως άνθρωποι ευμοιρούντες αναπτύξεως παρουσιάσθησαν εκβιασταί και ταπεινά νευρόσπαστα εις χείρας άλλων.⁶⁰

Πιο επιθετικό εμφανίστηκε το *Σκριπ*, το οποίο αφού αρχικά λοιδόρησε την απεργία,⁶¹ στη συνέχεια επικαλέστηκε το άρθρο 368 του ποινικού νόμου για να συνεντίσει τους απεργούς.⁶² Η *Ακρόπολις* της επομένης, 9 Οκτωβρίου, μας πληροφορεί για την τακτική του Χρυσαίτη, καθώς και το κλίμα που επικρατεί στην πλευρά των απεργών. Έτσι, λοιπόν, ο τελευταίος υποσχέθηκε να κατα-

θέσει στο ταμείο της Α.Ε.Τ. το ποσό των 10.000 δρχ., από τις οποίες οι 3.000 θα χρησιμοποιούνταν για τις ανάγκες της απεργίας. Υπολογιζόταν πως το ποσό επαρκούσε για την κάλυψη ημερομισθίων περίπου 15 ημερών.⁶³ Οι απεργοί το μόνο που έπρεπε να κάνουν ήταν να μεταβούν στα γραφεία της Α.Ε.Τ. και να πληρωθούν τα ημερομίσθια που είχαν απωλέσει. Επιπροσθέτως, η εφημερίδα ενημέρωνε ότι είχαν ήδη αρχίσει τα ρήγματα μεταξύ των απεργών και πως η συγκροτηθείσα επιτροπή ετοίμαζε μία νέα πρόταση προς τους διευθυντές των εφημερίδων.

Οι εφημερίδες, μπροστά στον ορατό πια κίνδυνο να εξακολουθήσει για καιρό η απεργία και για να ομαλοποιηθεί η κατάσταση, θα προχωρήσουν στην πρόσληψη τυπογράφων από την επαρχία. Το απόγευμα της 8ης Οκτωβρίου, οι απεργοί θα διαδηλώσουν στους κεντρικούς δρόμους της πόλης και έξω από τα τυπογραφεία. Ο ερχομός των τυπογράφων της επαρχίας καθώς και η φήμη για την χρησιμοποίηση μέρους των τυπογράφων που εργάζονταν στο τυπογραφείο του Υπουργείου των Στρατιωτικών θα εξοργίσει αλλά και θα συσπειρώσει ακόμη περισσότερο τους απεργούς. Θα τους ακολουθήσουν τόσο οι πιστές όσο και οι χαρτοθέτες, οι οποίοι αρχικά δεν συμμετείχαν στην απεργία. Το βράδυ της 8ης Οκτωβρίου οι απεργοί θα προχωρήσουν σε παράσταση διαμαρτυρίας στο Υπουργείο των Στρατιωτικών για την απεργοσπαστική του στάση.⁶⁴

Η συμμετοχή των πιστών στην απεργία θα επιφέρει ανυπέρβλητες δυσκολίες στην έκδοση των εφημερίδων.⁶⁵ Πια το διακύβευμα δεν ήταν αν θα κυκλοφορούσαν ολόκληρες ή ως ημίφυλλα οι εφημερίδες αλλά αν θα κατόρθωναν κι αυτήν ακόμη την έκδοση. «Αι εφημερίδες μαρτυρούν κυριολεκτικώς τας ημέρας αυτάς», γράφει η *Εστία* της 10ης Οκτωβρίου. Οι απεργοί θα χρησιμοποιήσουν κάθε μέσο –θεμιτό κι αθέμιτο– για να παρακωλύσουν και να εμποδίσουν την έκδοση των εφημερίδων. Αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής, μας πληροφορεί η *Εστία*, ήταν η σύσσωμη έξοδος των απεργών στη Σύρο, για να αποφευχθεί κάθε απεργοσπαστική κίνηση. Ως τραγελαφικό περιστατικό παρεμπόδισης εργατών να προσεγγίσουν τα τυπογραφικά καταστήματα θεωρήθηκε και η απαγωγή του πιεστή της *Ακροπόλεως*, Ηλία Παπαδούκα, από συναδέλφους του. Από την *Εστία* μαθαίνουμε πως η αποφασιστική στάση της μνηστής του Παπαδούκα έσωσε τον πιεστή και ουσιαστικά πρόσφερε στην

Ακρόπολη —όπως και την *Εστία*, η οποία τις ημέρες της απεργίας φιλοξενούνταν στα πιεστήρια της *Ακροπόλεως*— τη δυνατότητα να εκδοθούν.

Η πολεμική από το *Σκριπ* θα συνεχιστεί και τις επόμενες μέρες. Έτσι, στο φύλλο της 9ης Οκτωβρίου και με κύριο άρθρο υποστήριξε πως «έχομεν καθήκον να βροντοφωνήσωμεν, ότι το κίνημα δεν είνε εργατικόν, αλλ' αγυρτικόν». Κι αυτό γιατί οι απεργοί δεν διαμαρτύρονταν ούτε για τις συνθήκες εργασίας τους, ούτε για τον περιορισμό των εργασίμων ωρών, ούτε για φτωινά και υγιεινά τυπογραφεία. Και πως θα μπορούσαν να το κάνουν, άλλωστε, ισχυρίζεται η εφημερίδα, αφού και πληρώνονταν με τα υψηλότερα ημερομίσθια, και το δεκάωρο εφαρμοζόταν απαρέγκλιτα σε όλα τα τυπογραφεία, και, επιπλέον οι τυπογράφοι της εφημερίδας απολάμβαναν και μια ημέρα την εβδομάδα ανάπαυση.

Και δεν ετόλμησαν να ζητήσουν αύξησιν του μισθού των, διότι οι αρχιεργάται —οι και πρωταίτιοι των απεργιών— πληρώνονται προς 200-250 δραχ. κατά μήνα. Όσον δηλαδή μισθοδοτούνται οι γραμματείς πρώτης τάξεως! Δεν ετόλμησαν να ζητήσουν ελάττωσιν των εργασίμων ωρών, διότι έχει κανονισθή το δεκάωρον της εργασίας, δηλαδή όσον εργάζονται οι ευρωπαϊοι εργάται.⁶⁶

Στο ίδιο φύλλο το *Σκριπ* θα αφήσει υπόνοιες για τη σχέση του εκδότης της *Παλιγγενεσίας*, Κ. Αγγελόπουλου, με το νεοσύστατο πρακτορείο διακίνησης. Αφορμή, ασφαλώς, στάθηκε και η απόφαση της *Παλιγγενεσίας* να προσχωρήσει στο «Νέο Πρακτορείο».

Αλλά και εις την δευτέραν εφημερίδα του Νέου Πρακτορείου, εάν κρίνωμεν εκ της συντάξεώς της, έχει την ουράν της η σύνταξις της χαριτοβούτου «Παλιγγενεσίας» Η σύμπραξις του κ. Αγγελουπούλου εις την έκδοσιν του «Αγγελιαφόρου των Αθηνών» έδωσεν αφορμήν εις κάποιον να είπη την εξής γνώμην περί του τίτλου της νέας ταύτης εφημερίδος: Πρέπει να λέγεται όχι «Αγγελιαφόρος» αλλά «Αγγελουπουλειοφόρος».⁶⁷

Την επομένη, 10 Οκτωβρίου, το *Σκριπ* θα καταγγείλει επίσημα τον Κ. Αγγελόπουλο ως τον υποκινητή της απεργίας. Η εφημερίδα υποστήριξε ότι εξαιτίας

του γεγονότος πως ο Αγγελόπουλος δεν διέθετε ιδιαίτερα ερείσματα στους εργάτες τυπογράφους,⁶⁸ εμφάνισε τον Η. Χρυσαίτη σαν εμπνευστή της κινητοποίησης και «προστάτη» των τυπογράφων. Ωστόσο, οι απεργοί είχαν ήδη συνειδητοποιήσει πως είχαν χρησιμοποιηθεί για να ικανοποιηθούν οι προσωπικές βλέψεις του εκδότη της *Παλιγγενεσίας* και προεξοφλούσε πως άμεσα θα τερμάτιζαν την απεργία και θα επέστρεφαν στα τυπογραφεία.

Πράγματι από τις πρωινές ώρες της 12ης Οκτωβρίου η απεργία σταμάτησε και τα τυπογραφεία των εφημερίδων απέκτησαν τη συνήθη εικόνα τους.⁶⁹

Αξιολογώντας τα γεγονότα της απεργίας που κήρυξε η Α.Ε.Τ. μπορούμε να συνάγουμε τα ακόλουθα συμπεράσματα.

α) Η στάση που κράτησαν οι εφημερίδες στην κρίση που ξέσπασε είναι δυνατόν να θεωρηθεί πως ήταν αναμενόμενη και ακολούθησε μια λογική διαδικασία. Ανεξάρτητα αν υπήρχε ή όχι δεσμευτική συμφωνία για αποκλειστική διάθεση των φύλλων τους μέσω του «Κεντρικού Πρακτορείου»,⁷⁰ ήταν παραδεκτό από όλους πως η εικοσαετής, απρόσκοπτη, λειτουργία του τελευταίου είχε συμβάλει αποφασιστικά στην διεύρυνση της κυκλοφορίας των εφημερίδων και παρείχε συνάμα τις προϋποθέσεις για μελλοντική ανάπτυξη του Τύπου.

β) Έχοντας οι εφημερίδες εμπειρία από την προηγούμενη απόπειρα των τυπογράφων, γνώριζαν και τις αντοχές τους αλλά και το πόσο ριψοκίνδυνο θα ήταν μια πιθανή εγκατάλειψη του «Κεντρικού Πρακτορείου».

γ) Στις τάξεις της Α.Ε.Τ. υπήρχε ένα μεγάλο ποσοστό τυπογράφων που προήλθε από την προγενέστερη συσσωμάτωση των τυπογράφων, τον Εργατικό Σύνδεσμο των Τυπογράφων. Η αποτυχημένη απόπειρα, επτά χρόνια νωρίτερα, για ίδρυση νέου πρακτορείου διακίνησης φαίνεται πως είχε αφήσει τα σημάδια της στην ψυχολογία των εργατών τυπογράφων. Αναζητούσαν, λοιπόν, μια αφορμή για να επαναφέρουν το θέμα. Κι αυτή η αφορμή φαίνεται πως βρέθηκε στην πρόταση που υπόβαλλε ο Η. Χρυσαίτης. Από τη στιγμή που σ' αυτή την προσπάθεια δεν ήταν μόνοι τους, θεώρησαν τις συνθήκες ώριμες και πίεσαν για την ευόδωση του σκοπού τους.

δ) Δεν διαθέτουμε ενδείξεις και πολύ περισσότερο μαρτυρίες, που να δείχνουν πως υπήρχε κάποιου είδους οργανωτικής προεργασίας για την κήρυξη της

απεργίας. Η απόφαση πάρθηκε εν θερμώ και οι επόμενες κινήσεις υπαγορεύθηκαν από την καθημερινή αλληλεπίδραση με τις διευθύνσεις των εφημερίδων.

ε) Η χαλαρή οργανωτική δομή και οι διαφωνίες μεταξύ των απεργών, φαίνεται και από το γεγονός πως δεν συμμετείχαν όλες οι ειδικότητες από την αρχή στην απεργία. Πειστές και χαρτοθέτες ακολούθησαν μόνο κατά το τελευταίο διάστημα των κινητοποιήσεων. Δηλωτικό της απουσίας αλληλεγγύης και αλτρουισμού μεταξύ των απεργών ήταν, επίσης, και οι καταγγελίες των εφημερίδων⁷¹ για κρυφή εργασία των απεργών, υπονομεύοντας έτσι εκ των έσω την απεργία.

* * *

Παρά την αποτυχημένη απόπειρα για ίδρυση δεύτερου πρακτορείου διακίνησης του Τύπου και τη συνακόλουθη απώλεια της αξιοπιστίας της,⁷² η Α.Ε.Τ. παρέμεινε μέχρι την αυγή του 20ού αιώνα ως ο μοναδικός εκπρόσωπος των τυπογράφων και ο πρόεδρός της, Δ. Παπαδόπουλος, ως ο προνομιακός συνομιλητής της πολιτικής ηγεσίας.⁷³ Η εμφάνιση της «Αλληλοβοηθητικής Αδελφότητας των Τυπογράφων», δύο χρόνια, αργότερα θα απορροφήσει το μεγαλύτερο ποσοστό των εργατών της Α.Ε.Τ. και ουσιαστικά θα την περιθωριοποιήσει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αναλυτικά για την *Μετοχική Εταιρία των Εργατών τυπογράφων «Γουτεμβέργιος»*, βλ. Δ. Ζαζάς, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στην νεώτερη Ελλάδα: η περίπτωση της Αθήνας (1870-1920)*, διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2011, σσ. 97-139 και Γ. Λαγανάς, «Το σωματείο τυπογράφων και βιβλιοδετών “Γουτεμβέργιος” (1868-1886)», στο: *Βιβλιοαμφιάστης. Περιοδική έκδοση για την ελληνική βιβλιοδεσία*, Αθήνα 1999, σσ. 103-142: 141. Πρβλ. Δ. Ζαζάς, «Δημήτριος Ειρηνίδης, Ομιλία περί του εφευρέτου της τυπογραφικής τέχνης Ιωάννου Γουτεμβέργιου εν συνόψει δε και περί των μέχρις ενάρξεως του ιερού Αγώνος ελληνικών τυπογραφείων, γενομένη τη 24 Αυγούστου 1875», στο: Ι. Πολέμης (κ.ά.), *Δώρα Σεμνά: τιμητικός τόμος για την καθηγήτρια Μ. Καρπόζηλου*, Universtiy Studio Press, Θεσσαλονίκη 2021, σσ. 215-231.

2. Για τον Ε.Σ.Τ., βλ. Δ. Ζαζάς, «Ο Εργατικός Σύνδεσμος Τυπογράφων και η απεργία του 1891», *Δοκίμες* 15-16 (2010), 205-236. Για την *Εφημερίδα των Συντεχνιών*, δημοσιογραφικό όργανο του Ε.Σ.Τ. και το πρώτο συνεργατικό εγχείρημα των τυπογράφων της Αθήνας, βλ. Δ. Ζαζάς, *Η Εφημερίς των Συντεχνιών*, Κανάκη, Αθήνα 2015.
3. Για το πρώτο καταστατικό του Συνδέσμου των Βιβλιοδετών, βλ. Φ.Ε.Κ., τχ. Α', φ. 310 (6 Νοεμβρίου 1891), σσ. 1125-1127. Βλ. επίσης Δ. Παυλόπουλος, «Τυπογραφικά, χαρτοβιομηχανικά και βιβλιοδετικά καταστήματα στην Αθήνα του 19ου αιώνα», στο: *Βιβλιοαμφιάστης*, ό.π., σσ. 151-159.
4. Φ.Ε.Κ., τχ. Β', φ. 116 (9 Οκτωβρίου 1896), σσ. 369-372.
5. Στα μελλοντικά σχέδια της Α.Ε.Τ. ήταν η πρόθεση να συνδράμει τα μέλη της και σε περίπτωση απώλειας της εργασίας τους. Βλ. το άρθρο 2, *ό.π.*, σσ. 369-370.
6. Βλ. τα άρθρα 13 και 35, *ό.π.*, σσ. 370-371.
7. Βλ. το άρθρο 38, *ό.π.*, σ. 371.
8. Αρκετά από τα επαγγελματικά σωματεία, που ιδρύθηκαν μετά την ψήφιση του Συντάγματος του 1864, απολάμβαναν την έγκριση της Διοικητικής Αρχής. Άλλα, πάλι, ιδρύθηκαν χωρίς καμία κυβερνητική έγκριση. Ο Χ. Γκούτος ερευνώντας τα επαγγελματικά σωματεία που ιδρύθηκαν με διοικητικά διατάγματα την περίοδο 1880-1912 αναφέρεται στην ίδρυση ή τροποποίηση 650 καταστατικών. Αριθμός ασφαλώς πολύ υψηλός για τις συνθήκες ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Βλ. Χ. Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στην Αθήνα το 1891. Συνδικάτα, απεργίες, συνθήκες εργασίας, σοσιαλισμός*. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2001, σ. 21. Και ακριβώς αυτός ο υψηλός αριθμός συλλόγων και σωματείων που εμφανίζεται στον ελληνικό χώρο θα οδηγήσει στη χρήση του όρου «συλλογομανία». Ο όρος εμφανίζεται για πρώτη φορά από τον Φιλοποίμενα Παρασκευαΐδη στο συνέδριο των «απανταχού ελληνικών συλλόγων» το 1879. Βλ. Μ. Μπαρμπάκη, *Όψεις της μουσικής ζωής στα ελληνικά αστικά κέντρα το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, ΣΕΑΒ, Αθήνα 2015, σσ. 6-8 και Φ. Ηλιού – Π. Πολέμη, *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900. Συνοπτική αναγραφή*, (4 τ.), Βιβλιολογικό εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού» – Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2006, σσ. 24-26.
9. Αναλυτικά για τους σκοπούς και τις επιδιώξεις των επαγγελματικών σωματείων που ιδρύθηκαν κατά τον 19ο αιώνα, βλ. Χ. Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914*, Αθήνα 1988, σσ. 190-192. Πρβλ. Ν. Ποταμιάνος, «Σύνδεσμος των Συντεχνιών», στο Χρ. Αγριαντώνη, *Η πρώτη δεκαετία του 20ού*

- αιώνα. *Αλλαγές και ανατροπές*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού. Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2012, σσ. 75-91
10. Ενδιαφέρουσες βιογραφικές πληροφορίες για τον αποθανόντα Κ. Κολιάτσο εντοπίζονται στον επικήδειο λόγο του βουλευτή Καλαμπάκας Γ. Σιβιτανίδη. Βλ. *Πρωία* (8 Οκτωβρίου 1897), σ. 3.
 11. Για την εθνικιστική έξαρση του 1897 και τον πρωταγωνιστικό ρόλο των συντεχνιών υπό τον Δ. Παπαδόπουλο, βλ. *Σκριπ* (25 Μαρτίου 1897), σσ. 2-3.
 12. Βλ. *Καιροί* (17 Δεκεμβρίου 1890), σ. 2. Η έρευνα για τον Δ. Παπαδόπουλο στον «Σύνδεσμο των Υδραίων», μολονότι ο Σύνδεσμος βρίσκεται εν ζωή, δεν απέδωσε τα αναμενόμενα. Στο αρχείο του Συνδέσμου υπάρχουν καταγραφές από το 1930 και εφεξής.
 13. Για τον *Σύνδεσμο των Συντεχνιών*, βλ. ενδεικτικά Ν. Ποταμιάνος, «Σύνδεσμος των Συντεχνιών», *ό.π.*, σσ. 75-91.
 14. Για τη δεσπόζουσα θέση του Δ. Παπαδόπουλου ως προέδρου της Α.Ε.Τ. και αντιπροσώπου του *Συνδέσμου των Συντεχνιών* κατά τα την κρίση των *Ευαγγελικών*, βλ. Γ. Σωτηρίου, Λ. Μάτλης, Δ. Λεονταρίτης, *Φοιτητικά σελίδες του 1901: ήτοι πλήρης περιγραφή της κατά των μεταφράσεων του Ι. Ευαγγελίου εξεγέρσεως των φοιτητών και του λαού μετά των προκαλεσάντων αυτήν αιτίων*, Εκ του Τυπογραφείου Αδελφών Κτενά, Εν Αθήναις 1902.
 15. Όπως για παράδειγμα ο εορτασμός της 25ης Μαρτίου 1897, στον οποίο η Α.Ε.Τ. έπαιξε ουσιαστικό οργανωτικό ρόλο ως μέλος του *Συνδέσμου των Συντεχνιών*. Βλ. και *Σκριπ*, (25 Μαρτίου 1897), σσ. 2-3.
 16. «Πάντως, ακόμη και έως τα τέλη του [19ου] αιώνα αυτό που κατά κανόνα ίσχυε για τα περισσότερα περιοδικά ήταν το σύστημα των προπληρωμένων συνδρομών, ένα σύστημα που εξασφάλιζε έναν στοιχειώδη προγραμματισμό και την κατάρτιση ενός προϋπολογισμού», βλ. Μ. Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά περιοδικά του 19ου αιώνα*, τ. Α', Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2021, σ. 164, σ. 80. Οι εφημερίδες αυτής της περιόδου ακολουθούν πιστά το μοτίβο των συνδρομών που έχουν εδραιώσει τα περιοδικά και αναγράφουν μόνο τιμή συνδρομής και όχι τιμή φύλλου. Βλ. ενδεικτικά την εφημ. *Αιών*, όπου οι συνδρομές χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες, ετήσια, εξάμηνη και τρίμηνη, τόσο εντός της επικράτειας όσο και εκτός.
 17. Προς το τέλος της δεκαετίας του 1880 παρατηρείται η σταδιακή αντικατάσταση του τεχνολογικού εξοπλισμού των τυπογραφείων. Ενδεικτικά η εφ. *Ακρόπολις* το 1889 αντικατέστησε το αγγλικό ατμοκίνητο πιεστήριο της εφημερίδας που

- απέδιδε 4.000 αντίτυπα την ώρα, με νέο γερμανικό ηλεκτροκίνητο που εκτύπωνε 12.000 φύλλα την ώρα. Βλ. «Τυπογραφική επανάσταση», *Ακρόπολις* (24 Ιουνίου 1889), σ. 2. Πρβλ. Μ. Μαθιουδάκη, «Η πώληση εντύπων 'εις τας οδούς' της Αθήνας, σύμφωνα με τις αγγελίες της εφημερίδας *Ακρόπολις* (1883-1890)», στο: Στ. Κακλαμάνης, Αλ. Καλοκαιρινός, Δ. Πολυχρονάκης (επιμ.), *Λόγος και Χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος - 19ος αιώνας)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σσ. 492-495.
18. Για τη δομή, την οργάνωση και τις συνθήκες εργασίας των ανήλικων που εργάζονταν ως «στιλβωτάι υποδημάτων, εφημεριδοπώλαι και οφκομισταί», βλ. Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία (1870-1940)*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1995, σ. 29 κ.ε. και Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα το 19ο αι.*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1995, σ. 109.
 19. Βλ. *Σκριπ* (6 Αυγούστου 1910), σ. 1.
 20. Για τη Σχολή των Απόρων Παιδών του Παρνασσού, βλ. Μ.Π. Λάμπρος, *Απόρων παιδών βίος και έθιμα*, Εκ του τυπογραφείου Αλέξ. Παπαγεωργίου, εν Αθήναις 1890.
 21. *Αυτόθι*, σ. 7.
 22. Βλ. *Ακρόπολις* (5 Ιανουαρίου 1931), σ. 5.
 23. Βλ. Ζ. Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία: (1870-1922)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2002, σσ. 81-82.
 24. Βλ. «Παράπονα εφημεριδοπωλών», *Ακρόπολις* (9 Ιουνίου 1889), σ. 3. Οι εφημεριδοπώλες συχνά ήταν ο στόχος της δημόσιας αρχής για κατασχέσεις φύλλων, όταν δεν μπορούσαν να εκτελέσουν τα εντάλματα στις εφημερίδες: «Καθώς η εποχή χαρακτηρίζεται από πολιτικές διώξεις και λογοκριτικές πρακτικές, οι διανομείς εκόντες άκοντες εμπλέκονταν στις κατασχέσεις των εντύπων, όπως ό Ζ. Κωνσταντίνου, διανομέας του περιοδικού Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΑΛΠΙΓΞ Ή ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ. Ένδεκα όλα κι όλα τεύχη κουβαλούσε ο φουκαράς διανομέας για να τα μοιράσει σε συνδρομητές όταν τον πλησίασε ο δημόσιος κατήγορος Π.Ζ. Τζαγκαρόλας και τον 'ξεγύμνωσε από όσα φυλλάδια είχε μαζί του, [και] τον αρμάτωσε με το παραπόδας γραμμάτιον (Τουρκιστί δεσχερέ)». Βλ. Μ. Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά περιοδικά του 19ου αιώνα*, τ. Α', ό.π., σ. 164.
 25. Βλ. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Α', Α. Δημόπουλος, Αθήνα 1957, σσ. 177-178. Διαφορετικά, ωστόσο, παρουσιάζει τις συνθήκες ίδρυσης του «Κεντρικού Πρακτορείου» ο Β. Ηλιάδης. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει πως ο

- Βλ. Γαβριηλίδης δημιούργησε το «Κεντρικό Πρακτορείο», τοποθετώντας ως υπεύθυνο-διευθυντή τον Σ. Τσαγγάρη, απόφοιτο της νυχτερινής σχολής του «Παρνασσού». Και ο Τσαγγάρης, ευγνωμονώντας τον Γαβριηλίδη, αναλάμβανε να καλύπτει τα ελλείμματα που δημιουργούσε η εφημερίδα. Βλ. Βασ. Ηλιάδης, «Πώς πρωτοβγήκαν οι σημερινές εφημερίδες», επ. *Τετάρτη Εξουσία*, φ. 1 (25 Φεβρουαρίου 1957), σ. 6.
26. Ο ποιητής και εκδότης Ιωάννης Βερβέρης (1840-1903 ή 1905) ήταν αναπόσπαστα συνδεδεμένος με τον Σπ. Τσαγγάρη. Το 1888, το προσωπικό του Κεντρικού Πρακτορείου, θα φωτογραφηθεί στο φωτογραφείο του Θρ. Παναγόπουλου στη διασταύρωση των οδών Νικίου και Αιόλου. Στη συγκεκριμένη φωτογραφία εμφανίζονται περισσότεροι από 50 υπάλληλοι, διαφόρων ηλικιών, ανάμεσά τους αρκετά παιδιά με ομοιόμορφα πηλίκια, που εξασκούν το επάγγελμα του εφημεριδοπώλη στους δρόμους της Αθήνας. Οι φωτογραφούμενοι έχουν παραταχθεί σε επτά σειρές, όπου στην πρώτη σειρά βρίσκονται οι εταίροι του Κεντρικού Πρακτορείου έχοντας στο κέντρο το Ι. Βερβέρη: «με τας διόπτρας του και τον καταπληκτικώς πλατύγυρον πύλον του». Βλ. *Ακρόπολις* (29 Φεβρουαρίου 1988) και Μ. Μαθιουδάκη, «Η πώληση εντύπων 'εις τας οδούς' της Αθήνας, σύμφωνα με τις αγγελίες της εφημερίδας *Ακρόπολις* (1883-1890)», *ό.π.*, σ. 490.
27. Βλ. Β.Δ. Αλμπάνης, *Οι δρόμοι των εφημερίδων. Η ιστορία της διακίνησης του Ελληνικού τύπου από το 1875 μέχρι σήμερα*, Γράμμα, Μεσολόγγι 2021, σσ. 34-39.
28. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης (1848-1920) γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και ήταν γιος του χρυσοχού Γαβριήλ Γαβριηλίδη. Αποφοίτησε από τη Μεγάλη του Γένους Σχολή και, στη συνέχεια, σπούδασε πολιτικές επιστήμες και φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας, με υποτροφία του Γεωργίου Σίνα. Αναλυτικά για τη ζωή και το έργο του Β. Γαβριηλίδη, βλ. Κ. Σαρδελής, *Βλάσης Γαβριηλίδης, 1848-1920. Μεγάλος αναμορφωτής της ελληνικής δημοσιογραφίας και πνευματικός ηγέτης*, Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΗΕΑ, Αθήνα 2005. Ειδικότερα για την εφημ. *Ακρόπολις* βλ. σσ. 107-136.
29. Ο Τσαγγάρης φαίνεται πως είχε εξαιρετική αδυναμία στον Γαβριηλίδη. Ο Γαβριηλίδης, από την πλευρά του, από ευγνωμοσύνη προς τον Τσαγγάρη μεσολάβησε προς τον Χ. Τρικούπη ώστε να απονεμηθεί στον τελευταίο ως παράσημο ο Αργυρός Σταυρός του Σωτήρος, βλ. *Ακρόπολις* (5 Ιανουαρίου 1931), σ. 5.
30. Τα υποπρακτορεία εγκαταστάθηκαν στις εξής πόλεις: Κέρκυρα, Πύργος, Βόλος, Λάρισα, Μεσολόγγι, Καλαμάτα, Μεσσήνη, Λαύριο, Αίγιο, Ζάκυνθος, Χαλκίδα, Ναύπλιο, Τρίπολη, Λαμία, Κόρινθος, Άργος, Τρίκαλα, Αργοστόλι, Σύρος, Καλαμπάκα, Λευκάδα, Γαργαλιάνοι, Καρδίτσα, Τύρναβος, Πόρος, Μέθανα, Σπάρτη).

Επίσης υπήρχαν τα γραφεία «μερικής επιστασίας» σε άλλες πόλεις με μικρότερο αναγνωστικό κοινό, όπως η Ιθάκη, η Μεγαλόπολη, η Κυπαρισσία, η Αίγινα κ.α.) και δύο στο εξωτερικό: στην Αλεξάνδρεια και την Κωνσταντινούπολη. Βλ. Έ. Σταυροπούλου, «Πρώτες προσπάθειες για την καλύτερη διακίνηση του Τύπου στην Ελλάδα. Η οργάνωση του Κεντρικού Πρακτορείου Εφημερίδων», στο: Λ. Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2005, σσ. 178-184. Πρβλ. Κ. Σαρδελής, *Βλάσης Γαβριηλίδης, 1848-1920...*, ό.π., σσ. 131-133.

31. Βλ. *Σκριπ*, (16 Ιουνίου 1898), σ. 3.
32. Το Διοικητικό Συμβούλιο της Α.Ε.Τ., που πια ήταν 16μελές, αποτελούνταν από τους εξής: Δ. Παπαδόπουλος (Πρόεδρος), Εμμ. Σαραντίδης (Αντιπρόεδρος), Ορ. Θοιβιδόπουλος (Γραμματέας), Χρ. Διμνίτης (Ταμίας), Μ. Γαβαλάς, Λ. Γκούμας, Στ. Τεργιακόπουλος, Αλ. Βιτσικουνάκης, Μιχ. Μπασιάς, Στ. Χρήστου, Ν. Περπινιώτης, Γ. Παχυνάκης, Κ. Μπάρδης, Εμμ. Δεσποτάκης, Μ. Μωραϊτίνης, Β. Μιχαλακέας (Σύμβουλοι). Αν και ο Κανονισμός της Α.Ε.Τ. προέβλεπε 10μελές Διοικητικό Συμβούλιο υπήρχε πρόβλεψη τροποποίησης του αριθμού των μελών ύστερα από απόφαση της Γενικής Συνέλευσης.
33. Ο Ηλίας Χρυσάιτης, με καταγωγή από την Άμφισσα, ήταν ο ιδιοκτήτης του εργοστασίου κατόπτρων και κορνιζών «Ο Ερμής» επί της οδού Αιόλου 134. Διαφημίσεις του εργοστασίου του φιλοξενούνται τακτικά στις εφημερίδες. Ενδεικτικά βλ. *Νέα Εφημερίς*, αρ. 99 (9 Απριλίου 1895), σ. 4.
34. Βλ. «Η συνέλευσις των τυπογράφων. Τι απεφασίσθη», *Παλιγγενεσία* (9 Αυγούστου 1898), σσ. 2-3.
35. Βλ. «Η σύλληψις του βουλευτού Αγγελοπούλου επί εξυβρίσει κατά του βασιλέως», *Καιροί*, αρ. 3355 (13 Απριλίου 1898), σ. 2. Πρβλ. «Η σύλληψις του κ. Κ.Ι. Αγγελοπούλου», *Παλιγγενεσία* (13 Απριλίου 1898), σσ. 1-2.
36. Βλ. «Υποκινούμενη άπεργία», *Εμπρός* (10 Αυγούστου 1898), σ. 1.
37. Βλ. «Οί τυπογράφοι», *Θόρυβος* (12 Αυγούστου 1898), σ. 1.
38. Βλ. «Δήλωσις Τυπογράφων», *Παλιγγενεσία* (12 Αυγούστου 1898), σ. 3.
39. Ο Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος (1855-1947) ήταν δημοσιογράφος, οικονομολόγος και πολιτικός. Ήταν γιος του δημοσιογράφου Ιωάννη Αγγελόπουλου, ιδρυτή της εφ. *Παλιγγενεσία* (1862), στη διεύθυνση της οποίας τον διαδέχθηκε. Εξελέγη αρκετές φορές βουλευτής (1895, 1902, 1905, 1908, 1910, 1926 και 1936). Διετέλεσε Υπουργός Δικαιοσύνης (1926-1927) και Οικονομικών (1932-1933) στις κυβερνήσεις του Αλέξανδρου Ζαΐμη. Ήταν, επίσης, πρόεδρος του Ελεγκτικού

- Συνεδρίου από το 1921 ως το 1923. Για την οικογένεια Αγγελόπουλου, και για τα αναλυτικά βιογραφικά των μελών της, βλ. Σπ. Τζόκας, *Η εισαγωγή του οπλισμένου σκυροδέματος στην ελληνική κοινωνία. Ειδήμονες μηχανικοί και η διαχείριση της καινοτομίας (1900-1930)*, Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας - Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών ΙΜΣ/ΙΤΕ, Αθήνα 2015, σσ. 12-35.
40. Η αποτυχία του βουλευτή Κ. Αγγελόπουλου να κερδίσει τις εκλογές του σωματείου στηλιτεύθηκε από τις εφημερίδες: «Του ευχόμεθα εις τας προσεχείς βουλευτικάς εκλογάς ομοίαν επιτυχίαν», *Σκριπ*, (24 Αυγούστου 1898), σ. 2.
 41. Η *Ακρόπολις* υπολόγιζε πως τα μέλη της Α.Ε.Τ. ξεπερνούσαν τα τετρακόσια, που όμως δεν πρέπει να ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα. Βλ. *Ακρόπολις*, (8 Οκτωβρίου 1898), σ. 1. Η διόγκωση του αριθμού των τυπογράφων-μελών της Α.Ε.Τ. εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των εφημερίδων, γιατί όπως θα δούμε παρακάτω, ακόμη κι αν γίνονταν δεκτές οι απαιτήσεις των απεργών, το κέρδος για καθένα τους θα ήταν ελάχιστο.
 42. «Οι εργάται όσοι εργάζονται την νύκτα εις τας εφημερίδας περί τους 100 επιτέλουν τον πυρήνα της απεργίας. Προπόσεις ένθερμοι ηγέρθησαν προς επιτυχίαν του σκοπού των και οι περισσότεροι την νύκτα δεν μετέβησαν να εργασθούν», βλ. *Ακρόπολις* (8 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.
 43. Βλ. Έ. Σταυροπούλου, «Πρώτες προσπάθειες για την καλύτερη διακίνηση του Τύπου στην Ελλάδα. Η οργάνωση του Κεντρικού Πρακτορείου Εφημερίδων», *ό.π.*, σσ. 178-184.
 44. Βλ. *Σκριπ* (9 Οκτωβρίου 1898), σ. 2.
 45. Το δημοσίευμα των *Καιρών* αναφέρεται στην απεργία που είχε κηρύξει ο Ε.Σ.Τ., το 1891, ο οποίος αφού πρώτα συνέστησε Νέο Πρακτορείο διακίνησης εντύπων απαίτησε να αναλάβει τη διάθεση όλων των φύλλων των αθηναϊκών εφημερίδων. Βλ. Δ. Ζαζάς, «Ο Εργατικός Σύνδεσμος Τυπογράφων και η απεργία του 1891», *ό.π.*
 46. Βλ. *Καιροί* (5 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.
 47. «Ούτω απεστάλησαν εις τα τυπογραφεία, όπου εκτυπούνται αι εφημερίδες, αστυφύλακες και χωροφύλακες. Αλλά πλην τούτων ό κ. Τσαγκάρης προστατεύων την έκδοσιν των εφημερίδων και τους τυπογράφους, έταξε πολλούς σωματοφύλακας», βλ. *Θόρυβος*, (5 Οκτωβρίου 1898), σ. 1. Παράλληλα, με εντολή της αστυνομίας, από το βράδυ της Κυριακής έκλεισαν όλα τα καφενεία της συνοικίας Λέκκα, καθώς και όλοι οι χώροι στους οποίους σύχναζαν οι τυπογράφοι, για να αποφευχθεί περαιτέρω όξυνση.
 48. «Δικαίωμα των συνελθόντων είνε να επιδιώξωσι την βελτίωσιν της εαυτών τύχης.

- Αλλ' ουδέν δικαίωμα έχουν να επεμβώσιν εις τον τρόπον, καθ' ον οι διευθυνταί των εφημερίδων διαθέτουσι τα φύλλα των», βλ. *Εμπρός* (5 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.
49. Βλ. *Θόρυβος*, (5 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.
50. Το τέλος της συνεδρίασης θα βρει τα μέλη της Α.Ε.Τ., που είχαν υπογράψει το απεργιακό πρωτόκολλο, στο Γαλάτσι να διασκεδάζουν και να πανηγυρίζουν για την επερχόμενη επιτυχία. Η περιοχή του Γαλατσίου θα γίνει στο μέλλον το σημείο συγκέντρωσης και των απεργών τυπογράφων της «Αλληλοβοηθητικής Αδελφότητας των Τυπογράφων» (Α.Α.Τ.). Επιπλέον, ο χώρος θα επιλεγεί από την Α.Α.Τ. και για τον εορτασμό της εθνικής αργίας των τυπογράφων, την 15η Αυγούστου εκάστου έτους.
51. Την Πέμπτη 8 Οκτωβρίου 1898, το «Νέο Πρακτορείο» προχώρησε στην έκδοση δύο εφημερίδων: του *Αγγελιαφόρου των Αθηνών* και της *Παλιγγενεσίας*. Βλ. *Σκριπ*, (9 Οκτωβρίου 1898), σ. 2. Παρόλο που δεν στάθηκε εφικτό να εντοπιστούν φύλλα των δύο εφημερίδων επιβεβαιώνεται από τις υπόλοιπες εφημερίδες η κυκλοφορία τους.
52. Το έγγραφο έφερε τις υπογραφές εκτός του Διοικητικού Συμβουλίου της Α.Ε.Τ. και των εξής αρχιεργατών: Σ. Νιμή, Δ. Δρούγα (*Ακρόπολις*), Μ. Γαβαλά (*Άστυ*), Μ. Παπαγεωργίου (*Νεολόγος*), Στ. Χρήστου (*Εμπρός*), Κ. Σιφναίο (*Σκριπ*), Β. Καρακωνσταντίνου (*Εστία*), Αγ. Φιλικό (*Καιροί*), Λ. Γκούμα (*Πρωία*), Μ. Σκορδέλη (*Παλιγγενεσία*), Μ. Παπαδάκη (*Εφημερίς*), Γ. Τσουμή (*Θόρυβος*).
53. Βλ. Κ. Σαρδελής, *Βλάσης Γαβριηλίδης, 1848-1920...*, ό.π., σσ. 131-133.
54. Βλ. «Αι προτάσεις και αι ιδέαι των τυπογράφων», *Παλιγγενεσία* (8 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.
55. *Αυτόθι*, σ. 1.
56. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία που μας παραδίδει η Μ. Καρπόζηλου πως «ο τελευταίος διευθυντής της ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗΣ ΕΣΤΙΑΣ, ο Γρηγόριος Ξενοπούλος, όταν διαπίστωσε την πλημμελή διακίνηση του περιοδικού, που πρόσφατα είχε αναλάβει, αποφάσισε να καταργήσει την 'λαϊκή έκδοση', αυτή δηλαδή που πωλούνταν στους δρόμους, και να περιοριστεί στην κανονική έκδοση που προοριζόταν μόνο για το συνδρομητικό κοινό». Βλ. Μ. Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά περιοδικά του 19ου αιώνα*, τ. Α', ό.π., σ. 166. Πρβλ. Γρ. Ξενοπούλος, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα: Αυτοβιογραφία*, Αφοί Βλάσης, Αθήνα 1984, σ. 352.
57. Ενδεικτικά το 1896 η *Νέα Εφημερίδα* στην προμετωπίδα της έκδοσης δηλώνει την καθημερινή κυκλοφορία 12.300 φύλλων. Βλ. *Νέα Εφημερίς* (1 Ιουλίου 1896), σ. 1.

58. Οι επενδύσεις αυτού του είδους, πέρα από την προφανή τόνωση του συστήματος παραγωγής του περιοδικού τύπου, ισοδυναμούν ουσιαστικά με τη χρηματοδότησή του. Βλ. και Κ.Ζ. Πολίτης, «Εφημερίδες και δημοσιογράφοι: Τα πρώτα 'μεγαθήρια' ταχυπαιστήρια στην Αθήνα», *Θησαυρός*, τ. ΙΕ', τχ. 733 (14 Δεκεμβρίου 1952), σ. 8.
59. «Πώς δε δεν μας ερωτώσι καν εάν έχωμεν υπογράψει μετά του Πρακτορείου σύμβασιν περί αποκλειστικής διαθέσεως του φύλλου μας;», *Εμπρός*, (8 Οκτωβρίου 1898), σ. 1. Δεν θα προκαλούσε εντύπωση ο Σ. Τσαγγάρης, για λογαριασμό του «Κεντρικού Πρακτορείου», να είχε δεσμεύσει τις εφημερίδες με κάποιο συμβόλαιο αποκλειστικής διακίνησης. Έχοντας ως προηγούμενο την προσπάθεια των τυπογράφων, 7 χρόνια πριν, να ιδρύσουν νέο πρακτορείο διακίνησης, θα το θεωρούσαμε θεμιτό να είχε ζητήσει ένα είδος εξασφάλισης από τις εφημερίδες. Εξάλλου, όπως ήδη έχουμε δει, με τους περισσότερους εκδότες –είτε υποστηρίζοντάς τους, είτε χρηματοδοτώντας τους– διατηρούσε εξαιρετικές σχέσεις.
60. Βλ. *Καιροί*, (8 Οκτωβρίου 1898), σ. 2.
61. «Ημείς τουλάχιστον υποσχόμεθα, και διά συμβολαίου ακόμη, να δώσωμεν 10 εκατομμύρια εις εκείνον που θα μας φέρη τα 30 του κ. Συγγρού· και 15 ακόμη εκατομμύρια δίδομεν», βλ. *Σκριπ*, (8 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.
62. Σύμφωνα με τα όσα προέβλεπε το άρθρο 368 του ποινικού νόμου «Όστις μεταχειρίζεται βίαν ως και απειλάς και δι' αυτών αναγκάζει τινά να πράξη ή να παραλείπη τι και επί σκοπώ του να περοποιήση εις εαυτών ή και εις άλλον παράνομον όφελος, τιμωρείται ένεκα εκβιάσεως με ειρκτήν το πολύ 7 ετών εάν έπραξε την εκβίασιν διεγείρων φόβον μελλούσης αιτίας ή βλάβης ή μεταχειριζόμενος άλλας απειλάς», βλ. *Σκριπ*, *ό.π.*, σ. 1.
63. Το ποσό ήταν πολύ μικρό για να καλύψει τα απολεσθέντα ημερομίσθια των απεργών. Υπολογίζεται, αν θεωρηθεί ως μέσο ημερομίσθιο το ποσό των 5 δρχ., πως το ποσό των 3.000 δρχ. θα επαρκούσε για την πληρωμή 15 ημερομισθίων σε 40 απεργούς. Πιθανώς, ο διευθυντής του «Νέου Πρακτορείου» ή ο πρόεδρος της Α.Ε.Τ. να προσδοκούσαν πως μόνο οι έχοντες πολύ μεγάλη ανάγκη θα προσέτρεχαν για την είσπραξη αυτών των χρημάτων· οι υπόλοιποι θα είχαν όφελος από την θετική έκβαση της απεργίας.
64. «Τινές δε εξ αυτών μετέβησαν εις το υπουργείον των Στρατιωτικών και κατήγγειλαν ότι οι εργάται αυτού είχαν αναλάβει εργασίαν εις εν εκ των τυπογραφείων», *Θόρυβος*, (9 Οκτωβρίου 1898), σ. 2.
65. Το πόσο καταλυτικός ήταν ο ρόλος των πιεστών για τη εύρυθμη λειτουργία μιας

εφημερίδας φαίνεται κι από το γεγονός πως έντεκα από τις εφημερίδες τυπώνονται σε τέσσερα μόνο πιεστήρια. Έτσι, στο μεγάλο, για τα δεδομένα της εποχής, πιεστήριο της *Ακροπόλεως* τυπώνονταν εκτός της ίδιας και η *Εσπερινή*, το *Εμπρός*, το *Σκριπ* και η *Εστία*. Στο πιεστήριο του *Άστεως*, αντίστοιχα, τυπωνόταν και η *Εφημερίς*. Στο πιεστήριο του Τρίμη τυπώνονταν οι *Καιροί*, καθώς και η *Πρωία* με το *Θόρυβο*. Τέλος, σε ιδιόκτητο πιεστήριο τυπωνόταν ο *Νεολόγος*. Βλ. *Εστία*, (11 Οκτωβρίου 1898), σ. 1. Ο *Νεολόγος* υπέστη κι ένα —ίσως το μοναδικό— περιστατικό δολιοφθοράς από τον πιεστή του, ο οποίος ακολουθώντας τους απεργούς στη Σύρο αφαίρεσε από το πιεστήριο ένα εξάρτημα, με αποτέλεσμα να αχρηστευθεί προσωρινά το πιεστήριο. Αναλυτικά για το περιστατικό βλ. *Πρωία* (12 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.

66. Βλ. *Σκριπ* (9 Οκτωβρίου 1898), σ. 1. Ο ισχυρισμός της εφημερίδας για τον μηνιαίο μισθό των αρχιεργατών, μολονότι αφορούσε ελάχιστο αριθμό εργατών, φαίνεται πως ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα, μιας και το ημερομίσθιο πρέπει να πλησίαζε τις 7 δραχμές.
67. *Αυτόθι*, σ. 2.
68. «Η ιδέα εφάνη μεγαλοφυής, αλλ' επειδή το όνομά του θα έτρεπεν εις φυγήν τους τυπογράφους εξώθησε κάποιον προστατευόμενον του κ. Σιμπούλου ονόματι Χρυσαιΐτην, όστις χθες εκάλεσε τους τυπογράφους και ανεκοίνωσεν εις αυτούς τα φιλάνθρωπα σχέδια...», βλ. *Σκριπ* (10 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.
69. Βλ. «Η απεργία των Τυπογράφων έληξε χθες με όρους λίαν συμφέροντας εις τας εφημερίδας», *Θόρυβος* (13 Οκτωβρίου 1898), σ. 1. Από τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν συνάγεται πως υπογράφηκαν κάποιοι όροι μεταξύ των εφημερίδων και των απεργών. Η εφημερίδα, ενδεχομένως, να αναφέρεται στη φημολογία που υπήρξε τις επόμενες μέρες από τη λήξη της απεργίας πως οι εφημερίδες, καθώς και το «Κεντρικό Πρακτορείο», είχαν την πρόθεση να κινηθούν δικαστικά έναντι των απεργών. Η εν δυνάμει αυτή απειλή, ασφαλώς, και θα συντέλεσε στο να εξασφαλιστεί η συμμόρφωση των τυπογράφων.
70. «Οι διευθυντές των εφημερίδων, έχοντες συμφέροντα προς το παλαιόν πρακτορείον', απέρριψαν την πρόταση αυτή και επιχείρησαν να προσελκύσουν τους τυπογράφους προσφέροντας υψηλότερους μισθούς και απειλώντας με απολύσεις», βλ. Γ. Κοκκινάκης, «Φιλανθρωπία, τεχνική εκπαίδευση και εργατικά ατυχήματα στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, τ. 21 (1999), 85-108. Πρβλ. και «Κοινωνικών ζήτημα», *Πρόνοια* (5 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.

71. «Μερικοί εξ αυτών, αφού υπέγραψαν το πρωτόκολλον της απεργίας, διεπραγματεύοντο κρυφίως να αναλάβουν εργασίαν εις το σπίτι τους αντί τριπλασίου ημερομισθίου», βλ. *Θόρυβος* (12 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.
72. «Η απεργία των τυπογράφων απέδειξε και το ότι η 'Αδελφότης' αυτών δεν εμπορεί πλέον να έχη ηθικὴν υπόστασιν, ως έντιμος συντεχνία», *ό.π.*
73. «Πράγματι προχθές την εσπέραν ο κ. Δηλιγιάννης απηύθυνεν έγγραφον προς τον πρόεδρον των προέδρων των Συντεχνιών κ. Παπαδόπουλον, πρόεδρον του Συνδέσμου των Τυπογράφων, διά του οποίου γνωρίζει εις αυτόν τας αποφάσεις του κόμματός του, όπως δηλαδή εις τον κορδονικόν συνδυασμόν συμμετάσχουν και υποψήφιοι ανήκοντες εις τας εργατικὰς τάξεις», βλ. *Σκριπ* (22 Δεκεμβρίου 1898), σ. 2.